DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 1196
Halk Kitapları: 269

Yayın Yönetmeni
Dr. Yüksel SALMAN

Yayın Koordinatörü
Yunus AKKAYA

Tashih
Ramazan ÖZALPDEMİR

Grafik & Tasarım
Ali YÜCEER

Baskı
Kalkan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tel.: (0312) 341 92 34

2. Baskı
Ankara 2016

2016-06-Y-0003-1196
ISBN 978-975-19-6461-8
Sertifika No: 12930
Eser İnceleme Komisyonu Kararı: 08.09.2015/91

İletişim:
Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü
Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı
Tel: (0 312) 295 72 93 - 94
Faks: (0 312) 284 72 88
e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr
Dağıtım ve Satış:
Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü
Tel: (0312) 295 71 53 - 295 71 56
Faks: (0312) 285 18 54
e-posta: dosim@diyanet.gov.tr

AZÎZ MAHMÛD HÜDÂYÎ

Prof. Dr. H. Kâmil YILMAZ

DİB YAYINLARI

ÖN SÖZ

Anadolu'nun İslamlaşma ve aydınlanma sürecinin kahramanları gönül erleri denilen arifler ve sufilerdir. Bu süreç, kendilerine vatan edinmek üzere Anadolu'yu hedef gösteren Ahmed Yesevî müridleri ve diğer tarik mensuplarıyla başladı. XIII. yüzyılda doğudan, Orta Asya'dan gelen Mevlânâ ve Hacı Bektaş Velî, batıdan, Endülüs'ten gelen İbn Arabî ve Anadolu'dan yetişen Sadreddin Konevî ve Yûnus ile en büyük temsilcilerini yetiştirdi.

Azîz Mahmûd Hüdâyî bu çizgide, XVI. yüzyılda Anadolu'nun bağrından çıkmış bir mana ve gönül eridir. Ankara/Şereflikoçhisar'da doğdu. Eskişehir/Sivrihisar'da büyüdü. Ve İstanbul'un manevi ikliminde ilim ve irfan solukladı. Medrese tahsili gördü. Kadılık ve müderrislik payelerine erişti. Ancak daha sonra, kendisinden önceki İmam Gazzâlî ve Hacı Bayram Velî gibi medreseyi bırakıp irfan yoluna yönelerek gönüller sultanı oldu.

Azîz Mahmûd Hüdâyî hicri hesaba göre 948-1038 yılları arasında (m.1541-1628) yaklaşık 90 yıl ömür sürdü. 90 yıllık hayatının son kırk senesini Üsküdar'da; yirmi yılını daha önce Eminönü/Küçük Ayasofya'da geçirdi. Böylece hayatının üçte ikisine tekabül eden altmış yılını İstanbul'da geçirdiğinden hem Üsküdarlı hem İstanbulludur. Ömrünün daha önceki bölümünün bir kısmını kendi memleketi Şereflikoçhisar ve Sivrihisar'da, diğer kısmını ise vazife icabı Edirne, Mısır-Şam, Bursa ve Balkanlar'da geçirdi.

Hüdâyî'nin hedefi, insan yetiştirmekti. Ellerinden tutup yüreklerine ulaştığı ve gönüllerine hitap ettiği insanları, Hakk ve halk sevgisi, peygamber muhabbetiyle buluşturmaktı. Kadim tabiriyle "gedâsından şehine" yani sıradan halk insanından padişahına kadar herkese ulaşmaktı. Sadece güzel olanı, doğru olanı, hak olanı en iyi bir üslupla söylemek ve yapmaktı.

Hüdâyî değerli hizmetler yapıp dünyaya veda etti. Gök kubbede hoş bir sada, geride birçok kitap, şiir, ilahi, vakıf eseri ve büyük bir irfan mirası bıraktı. Bugün Üsküdar'da bulunan türbesinin, İstanbul'da Eyüp Sultan türbesinden sonra en çok ziyaretçisi olan mekan olması, Yûnus'un ifadesiyle "âşıkların ölmediğini", Mevlânâ'nın dediği gibi "kadr u kıymet bilen insanların gönlünde yaşadığını" göstermektedir.

Biz bu küçük eserimizde o büyük gönüller sultanının hayatına, hizmet ve eserlerine bir projeksiyon tutmaya çalıştık, şiirlerinde kısa bir gezinti yaptık. Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde Hüdâyî'nin yaşadığı devrin siyasi, ilmî ve tasavvufi durumuna baktık. Aynı bölümde Hüdâyî'nin hayatının bilinen kısmını kronolojik olarak maddeleştirdik.

Birinci bölümde Hüdâyî'nin hayatını; doğumu, memleketi, eğitimi, yetişmesi ve hizmetleriyle eserlerini ve manevi yolunu anlattık.

İkinci bölümde Hüdâyî'nin edebî şahsiyeti, şiirleri ve sanatına yer verdik. Şiirlerini tasavvufi irfan açısından kısa bir değerlendirmeye tabi tuttuk. Daha çok kendi eserleriyle devrine ait biyografi ve tarih kaynaklarından yararlandık.

Amacımız gönül dünyamızı ve Anadolu'yu aydınlatan ariflerimizden birini tanıtmak ve onun örnek hayatı ile düşüncelerinden günümüz insanının yararlanmasını sağlamaktır. Hüdâyî gibi Anadolu erenleri, gelenekten geleceğe köprü insanlardır.

Eserin yayınlanmasını sağlayan Başkanlığımız Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü'ne teşekkürlerimi sunarım.

H. Kâmil YILMAZ
Ekim 2015, Ankara

GİRİŞ

I- HÜDÂYÎ'NİN YAŞADIĞI DEVRİN SİYASİ ve MANEVİ DURUMU

Azîz Mahmûd Hüdâyî, bir asra yaklaşan ömrü boyunca Kanûnî'den IV. Murad'a kadar sekiz padişah devrini idrak etmiştir. Hüdâyî, Osmanlı Devleti'nin yükselişinin zirve noktası kabul edilen Kanûnî Sultan Süleyman devrinde doğmuş, gittikçe artarak sosyal bünyeyi saran birçok içtimai afetin yayıldığı, saadetlerle felaketlerin iç içe bulunduğu bir dönemde yaşamıştır.

Aslına bakılacak olursa XIII. yüzyılda en büyük temsilcilerini yetiştiren irfan geleneğinin altın çağında kurulan Osmanlı Devleti irfanî bir zemin üzerine doğdu. Devleti kuran sultanlardan ilim adamlarına, askerden esnaf ve halka varıncaya kadar Osmanlı tebasının ruhu irfan geleneği üzerinde yükseldi. Bu yüzden XV. ve XVI. asırlarda İstanbul ve Anadolu'daki fikrî hayat daha sonraki devirlere göre oldukça serbest ve irfan ehlinin faaliyetlerine müsait bir durumdaydı. İhtilaflar sadece fikrî meselelerde görülüyor; herkes meşrep ve mesleğine göre hizmet ediyordu.

İlim erbabı medreselerde ders okutup camilerde halka şer'î ilimleri ta'lîm ederken; tasavvuf ehli tekke ve zaviyelerde zikir, fikir ve sohbet meclisleriyle irşat hizmetlerini yürütüyordu. Tasavvuf erbabı medrese eğitiminden sonra irfanî eğitime yöneliyordu. Medrese âlimleri de genelde kendilerini irfan geleneğinden besleme ihtiyacı hissediyorlardı. Nitekim ilk medreseyi kuran Dâvud-i Kayserî ile ilk Şeyhü'l-İslam Molla Fenârî'nin tasavvufa yönelişleri bu anlayışın yaygınlaşmasına öncülük etmişti. Bu durum Osmanlı'nın kuruluş ve yükseliş devirlerinde tekke mensuplarıyla medrese mensupları arasında kayda değer münakaşaların zuhuruna fırsat vermemişti.

İrfan ehlinin aynı zamanda ilim erbabı olmaları onlara ulema, halk ve sultanlar nezdinde de itibar sağlıyor; hatta hemen her padişah, manevi şahsiyetini takdir ettiği bir şeyhi nezdinden ayırmamaya özen gösteriyordu. Nitekim Osman Gazî'nin Şeyh Edebâlî ile, Orhan Gazî'nin Geyikli Baba ve benzeri ahî şeyhleriyle, bizzat ahî reisi bulunan I. Murad'ın yine ahîlerle, Yıldırım Bâyezid'in Emir Sultan'la, II. Murad'ın da Hacı Bayram Velî ile yakınlıkları, sultanların şeyhlere olan hürmetini teyit eder. Fatih'in yanındaki Akşemseddîn, II. Bâyezid'in nezdindeki Cemal Halîfe, Yavuz'un maiyyetindeki Sünbül Sinan ile Kanûnî'nin hürmet gösterdiği Merkez Efendi de bu anlayışın devamıdır.

Padişahlar sefere çıkarken bazı şeyhleri müridleriyle beraber yanlarında bulundurmaya özen gösteriyorlardı. Kanûnî'nin son seferi Zigetvar'a iştirak eden Nureddînzâde Muslihuddîn Efendi (ö.1573), onun na'şını İstanbul'a getirmişti.

Hüdâyî'nin yaşadığı asrın son yılları tekke erbabı ile medrese mensuplarının birbirlerini itham ederek hararetli münakaşalara giriştikleri bir devirdir. Bu münakaşalar tarihte "Kadızâdeliler ve Sivasîzâdeler Mücadelesi" olarak bilinir.

Kanûnî devrinde hudutları Viyana, Mısır, Kuzey Afrika, Hindistan ve İran'a kadar genişlemiş olan devletin içtimai, ilmî ve siyasi nizamı gibi askerî nizamı da karada ve denizde altın devrini yaşıyordu. Hüdâyî'nin çocukluk ve tahsilini ikmal devresine rastlayan bu dönemden sonra devletin bütün müesseseleriyle duraklamaya başladığını görmekteyiz.

Başta padişah II. Selim'in, babası Kanûnî ve dedesi Yavuz kadar devlet işlerini liyakat ile kavrayamaması ve devlet işlerini vâris sıfatıyla yürütmekten öte bir fonksiyonunun bulunmaması siyasi, idari ve askerî inkırazlara zemin hazırlamıştı. II. Selim'in en büyük avantajı babasından miras kalan Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa (ö.1579) gibi tecrübeli bir devlet adamına sahip bulunmasıydı.

II. Selim padişahların seferlere iştirak etmemesi gibi bir bid'at başlatmıştı. Ancak bununla birlikte o; memleketin imarı konusunda bazı hizmetlerle meşgul oldu. O bu tür kültür ve sanat işleriyle meşgulken; Sokullu Mehmed Paşa, Sinan Paşa (ö.1596) ve Piyale Paşa (ö.1593) ile Kılıç Ali Paşa (ö.1587) gibi paşalar devlet ve fütuhat işleri ile meşguldüler. Bu devirde fütuhat kısmen duraklamakla beraber Kıbrıs gibi stratejik ehemmiyeti bulunan adanın fethi bu zamana rastlar (1571).

Bu devrede Osmanlı, Mimar Sinan (ö.1551) ile mimaride, Fuzûlî (ö.1556) ve Bâkî (ö.1600) ile edebiyat ve şiirde, Karahisarî (ö.1556) ile hüsn-i hatta, Sokullu Mehmed Paşa ile devlet idareciliğinde en ihtişamlı örneklerini vererek zirveye ulaşmıştı.

Hüdâyî, saadetin felakete dönüşmeye başladığı bir devrede yaşamış, ufku kararan devlet-i aliyyenin her sınıftan insanına İslam irfanının şefkat ve merhamet iklimini sunmuş; vicdanları Hakk'ın ve hakikatin sesine çağırarak irşat ve tebliğ hizmetini liyakatle yürütmüştü.

Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin devrindeki etkinliğini, yolunu devam ettiren Celvetî ricalinden *Rûhu'l-Beyân* müellifi Bursalı İsmail Hakkı *Muhammediyye Şerhi* adlı eserinde onu Gazneli Sultan Mahmûd ile mukayese ederek şöyle anlatmaktadır: Ey Muhammedîler topluluğu, biliniz ki bu dünyaya iki Mahmûd geldi. Bunlardan birisi meşhur Gazneli Mahmûd'dur, diğeri mana eri Üsküdarlı Mahmûd. Bu iki sultan Üsküdar ve Gazne buhurdanlığında anber ve öd yakıp tüttürmüştür. Gaznevî'de adâlet, mana eri Üsküdarî'de fazilet varlık bulmuştur. Orijinal ifadeleriyle şiir şöyledir:

Ey gürûh-i Muhammedî biliniz
Geldi bu âleme iki Mahmûd

Biri Mahmûd-i Gaznevî meşhûr
Biri Mahmûd-i Ma'nevî ma'hûd

Micmer-i Üsküdar u Gazne'de
Bu iki sultan yaktı anber u ûd

Adl ise Gaznevî'de ancak olur
Fazl ise Ma'nevîde buldu vücûd[1]

II- HÜDÂYÎ'NİN KRONOLOJİK HAYATI

Hüdâyî sekiz padişah devrini idrak etmiştir.

A- KANÛNÎ SULTAN SÜLEYMAN (1520-1566) DEVRİ
1541 Ankara/Şereflikoçhisar'da doğdu.
Sivrihisar'da çocukluk yıllarını yaşadı ve ilk eğitimini aldı.
1566 Zigetvar seferi sırasında Küçük Ayasofya medresesinde talebedir.

B- II. SELİM (1566-1574) DEVRİ
1569 Hocası Nâzırzâde ile Edirne Selimiye medresesine tayin edildi.
1571 Hocası Nâzırzâde ile Mısır-Şam kadılıklarına gönderildi.
1573 Nâzırzâde ile Bursa-Ferhadiye Medresesi müderrisliği ve Mahkme-i Atik kadı naibliğine atandı.

C- III. MURAD (1574-1595) DEVRİ
1576 Ekim, Nâzırzâde vefat etti.
1576 Aralık, Hüdâyî Üftâde'ye intisab etti.
1579 Üftâde'nin yanında seyr u sülûkünü tamamladı.
1580 Ocak, Üftâde tarafından Sivrihisar'a halife olarak gönderildi.
1580 Haziran 16, Sivrihisar'dan Bursa'ya Üftâde'yi ziyarete geldi.
1580 Temmuz 26, Şeyhi Üftâde vefat etti.
1580 Rumeli/Balkanlar tarafına gitti.
1584 İstanbul'a geldi ve Hoca (Sa'deddin) Efendi delaletiyle Küçük Ayasofya'ya şeyh oldu.
1586 Ağustos, Ferhad Paşa ile Tebriz seferine katıldı.
1589 Üsküdar'daki âsitânesinin yerini satın aldı ve Rumi Mehmed Paşa Camii civarına yerleşti.
1593 Fatih Camiine Muid Dede yerine vâiz ve müzekkir oldu.
1594 Âsitâne inşaatını tamamladı.

D- III. MEHMED (1595-1603) DEVRİ
1598 Fatih Camiinde vaizlik yanında muhaddislik ve müfessirlik görevi verildi.
1599 Âsitâne mescidine minber ilavesiyle hatipliğini üstlendi. Fatih Camiini bıraktı.
1599 Üsküdar/Mihrimah Sultan Camiinde Perşembe günleri vaaza başladı.

E- I. AHMED (1603-1617) DEVRİ
1609 Sultan Ahmed Camii temeli atıldı. Hüdâyî temel kazma işinde bulundu.
1617 Sultan Ahmed Camii inşaatı tamamlandı. Açılış hutbesi okudu.

[1] *Ferahu'r-ruh*, Bulak 1252, II, 65.

F- I. MUSTAFA (1617-1618) DEVRİ

G- II. OSMAN (GENÇ OSMAN) (1618-1622) DEVRİ
1618 Zevcesi Ayşe Hanım ile ikinci defa hacca gitti.
1620'de bir müridiyle üçüncü kez hacca gitti.

H- IV. MURAD (1623-1640) DEVRİ
1627 Bulgurlu hamamını inşa etti.
1628 1 Ekim Salı vefat etti.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYATI VE ESERLERİ

I- HAYATI

Azîz Mahmûd Hüdâyî hicri hesaba göre yaklaşık doksan yıllık bir ömür sürdü. Biz onun hayatını "Mürşidlik Öncesi" ve "İrşat Dönemi" olmak üzere iki başlık altında inceleyeceğiz.

A- MÜRŞİTLİK ÖNCESİ HAYATI

Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin asıl adı Mahmûd, mahlası Hüdâyî'dir. "Azîz" ise saygı ve tazim için kullanılan lakap ve sıfattır. Hüdâyî mahlasının, şeyhi Üftâde tarafından verildiği söylenir. Hüdâyî kelimesi, hidayet ve doğru yol manasına gelen hüda kelimesinden alınma olup doğru yola mensup demektir. Kelimenin, Arapça telaffuzu Hüdâî iken bilahere Osmanlı kullanışında hemzesi yâ'ya çevrilerek "Hüdâyî" olmuştur. Celvetîlik'in önemli temsilcilerinden kabul edilen Bursalı İsmail Hakkı bu kullanışı tercih etmiştir:

Bilen bulan Hudâ'yı
eş-Şeyh Mahmûd Hüdâyî[2]

Hüdâyî'nin babasının Fadlullah b. Mahmûd isminde bir zat olduğu bilinmekte ise de, mesleğinin ne olduğuna ve ne zaman vefat ettiğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Ancak gerek Hüdâyî'nin eserlerinde gerekse diğer kaynaklarda kendisinden bahsedilmediğine göre ilim ve irfan ricalinden olmadığı söylenebilir.

Hüdâyî'nin Cüneyd Bağdâdî neslinden geldiği; hatta "seyyid" olduğu rivayet edilir. Nitekim o şiirlerinde:

Ceddim u pîrim sultan
Sensin ya Rasûlallah[3]

diyerek Hz. Peygamber'in, kendi ceddi bulunduğunu belirtir. Ayrıca *Tecelliyât* adlı eserinde manevi işaretlerle kendisinin vâris-i nebî olduğu ifadelerine yer verir.[4] Ancak bu verâset, sulbî olabileceği gibi manevi de olabilir. Nitekim Peygamberimiz (s.a.s.): "*Ben size babanız makamındayım.*"[5] buyurmakla manevi nesebin varlığına ve peygamberlerin ümmetlerinin manevi babaları olduğuna işaret etmektedir.

Hüdâyî'nin sadık müridlerinden Kaptan-ı Deryâ Sadrazam Halil Paşa'nın vakfiyesinde Hüdâyî'den bahsedilirken kullanılan ifadeler, devrinden itibaren Hüdâyî'nin "seyyid" olarak anıldığını göstermektedir.[6]

1- DOĞUM YERİ VE MEMLEKETİ

Hüdâyî'den bahseden kaynaklardan bir kısmı onun Sivrihisar'da, bir kısmı Koçhisar'da doğduğunu kaydederler. Hüdâyî'nin *Vâkıât* adlı eseri bize onun Koçhisar'da doğduğunu teyit edici bilgiler vermektedir.[7] Hüdâyî, eserlerinde Koçhisar'ın Bursa'ya yedi-sekiz günlük mesafede ve tuz madeninin çıkarıldığı bir yer olduğunu belirtir. Söz konusu Koçhisar, Ankara-Aksaray arasında bulunan Tuzgölü civarındaki

[2] *Silsile-i Celvetî*, İstanbul 1291, s. 82.
[3] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 109.
[4] Selimağa Ktp., Hüdâyî Blm. 593, vr. 130b, 136b-137a.
[5] Ebû Dâvud, Tahâret, 4; Neseî, Tahâret, 35; İbn Mâce, Tahâret, 16.
[6] İstanbul Arkeoloji Müzesi Ktp. Yazmalar 1132, vr. 37b.
[7] *Vâkıât*, Bâyezid Veliyyüddin Ef. Blm. 1857, vr. I, 247; H. Selimağa Ktp. Hüdâyî Blm. 249, vr. 127a; H. Selimağa Ktp. Hüdâyî Blm. 249, vr. 151a; Süleymaniye Ktp. Mihrişah Sultan Blm. 253, 6.

bugünkü Şereflikoçhisar olmalıdır.

Hüdâyî'nin doğum yeri Koçhisar; yetiştiği ve büyüdüğü yer ise Sivrihisar'dır. Hüdâyî *Vâkıât*'ında Koçhisar ve Sivrihisar'dan bahsetmektedir.[8] Koçhisar'da dünyaya gelen Hüdâyî'nin Sivrihisar'a ne zaman ve hangi şartlarla gitmiş olduğuna dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Hüdâyî'nin vefatından yaklaşık çeyrek asır sonra onun Aksaray halifesi Abdurrahim Efendi'nin oğlu Hasan Rızâyî tarafından yazılmış *Dîvân*'ındaki şu ifadeler bu konudaki sır perdesini aralamaktadır: Sağlam korunmuş hisardan olan anne-babasından birisi Koçhisarlı, birisi Seferihisâr/Sivrihisarlıdır. Efendi onun yolunda selamet vardır. Onun kendi de pâktır, vâlideyni/anne-babası da tertemizdir.

Dahî hısn-ı hasînde vâlideyni
Koçhisârî biri Seferîhisârî
Selâmet var tarîkında efendi
Özü pak valideyni pak-dârî[9]

Bu kıtanın ilk mısrâında geçen "hısn-ı hasîn" korunmuş kale; yani hisar anlamına gelmektedir. Hasan Rızâyî sanki bu ifadelerle Hüdâyî'nin anne-babasından birinin Koçhisarlı, diğerinin Seferihisar/Sivrihisarlı olduğunu anlatmaktadır.

Hüdâyî'nin doğum yeri ve memleketi hususunda olduğu gibi, doğum tarihi hakkında da kaynaklar muhtelif rivayetler serdetmekte iseler de doğumunun 948/1541'den önce olmadığı söylenebilir.

2- MEDRESE EĞİTİMİ

Hüdâyî'nin çocukluk yıllarına dair sahip olduğumuz bilgi yok denecek kadar azdır. Kendisi eserlerinde çocukluk yıllarından hemen hiç bahsetmemiştir. Ancak ilk tahsiline Sivrihisar'da başladığını *Vâkıât*'tan öğreniyoruz.

Hüdâyî daha çok okumak, ilim ve irfanını artırmak için hilafet, medeniyet ve ilim merkezi olan payitaht İstanbul'a geldi. Devrin eğitim-öğretim müesseselerinin temelini teşkil eden medreselerden biri olan Küçük Ayasofya medresesine talebe oldu. Kendisi bu medresede ikamet ettiğini padişahlara yazdığı mektuplardan oluşan *Tezâkir* adlı eserinde belirtmektedir. Nitekim Kanûnî'nin son seferi olan Zigetvar seferinden iki yıl önce Küçük Ayasofya'da ikamet ettiği sırada Kur'an'ın sırları ve özellikle Yâsin suresiyle ilgili ilhamlara mazhar olduğunu hatta bunları yazmayı düşündüğünü, ama çeşitli maniler sebebiyle bunu yazmaya muvaffak olamadığını anlatır.[10] 1566 Zigetvar seferinden iki yıl önce Hüdâyî, Küçük Ayasofya medresesinde Yâsin suresi tefsiri yazmayı düşünecek kadar medrese eğitiminin sonuna yaklaşmış yetişkin bir talebedir. Medrese eğitiminin o yıllarda sekiz-on yıllık bir süreyi kuşattığı düşünülecek olursa Hüdâyî Sivrihisar'dan İstanbul'a on altı-on yedi yaşlarındayken, 1557 yılında gelmiş olmalıdır.

Hüdâyî, İstanbul'daki medrese tahsili esnasında hocalarından Nâzırzâde Ramazan Efendi'nin[11] dikkatini çekmiş, ona önce muid/asistan, sonra onun yanında kadı mülâzimi; yâni stajer hâkim olmuştur. Hüdâyî'nin hayatında Nâzırzâde Ramazan Efendi'nin ayrı bir yeri vardır.

Nâzırzâde Sofya doğumludur. Babası muhtelif yerlerde kadılık yapmıştı. Ramazan Efendi küçük yaşta babasını kaybedince, saltanat nâzırlarından biri onun eğitimiyle babası gibi meşgul olduğundan "Nâzırzâde" diye meşhur olmuştur. Ramazan Efendi, ilim ve edebiyatla meşgul olarak Abdulbakî ve Pervîz adlı zatlardan istifade etti. Bilahare Kutbeddinzâde Mehmed Efendi'ye mülâzim olup onun delaletiyle Ahmed Müftî Medresesi'ne tayin edildi. Daha sonra Veliyyüddinoğlu, Bursa Yıldırım, Kasımpaşa, Vezîr Ali Paşa medreselerinde çalıştı. Bir ara semân medreselerinden birinde de vazife gören Nâzırzâde, buradan Ayasofya medresesine, müteakıben Süleymaniye'ye, oradan da Edirne Selimiye'ye, tayin edildi. Mısır-Şam kadılıklarında da bulunan Nâzırzâde, İstanbul, Edirne ve Bursa kadılıkları yaptı. 984 Şa'ban / 1576 Ekim'de Bursa'da vefat etti.

Hüdâyî bir yandan medresede ilimle uğraşırken diğer yandan tasavvuf ve irfan merakıyla Halvetî ricalinden Nureddînzâde Mustafa Muslihuddin Efendi'nin tekkesine devam etmektedir. Hatta Nûreddinzâde'nin yarım kalmış bir eserini o yıllarda tamamladığını *Tezâkir*'de şu ifadelerle anlatmaktadır: "Şeyhimizin şeyhi Sofyalı Bâli Efendi, İbn Arabî'nin *Füsûs*'unu şerhetmişti. Sonra şeyhimiz Nûreddînzâde Mustafa Muslihiddin Efendi, Kanûnî Sultan Süleyman'ın padişahlığının ilk yıllarında Sadreddîn Konevî'nin *Nüsûs*'unu şerhetmiş, ancak tamamlayamamıştı. Sultan Süleyman'ın saltanatının son zamanlarında onu da tamamladık."[12]

3- MEDRESE SONRASI RESMÎ VAZİFELERİ

Hüdâyî medrese tahsilini ikmal edince hocası Nâzırzâde'nin yanından ayrılmadı. Nâzırzâde 1569 yılında Edirne'deki Selimiye Medresesi'ne müderris olunca Hüdâyî'yi de yanında götürdü. Hüdâyî aynı yıl içinde mülâzimlik unvanına erişti ve hocası Nâzırzâde'nin yanında Mısır-Şam kadılıklarında nâib/kadı vekili olarak görev yaptı.

Hüdâyî'nin hocası ile beraber Mısır-Şam'da ne kadar kaldığını kesin olarak bilemiyoruz. Ancak 981 Muharrem/1573 Mayıs-Hazi-

[8] Selimağa Ktp. Hüdâyî Blm. 249, vr. 305b, 427a.

[9] Hasan Rızâyî, *Divân*, Süleymaniye Ktp, Hacı Mahmûd Ef. Blm., 3347, vr. 152b vd.

[10] *Tezâkir-i Hüdâyî*, Süleymaniye Ktp. Fâtih Blm., 2572, vr. 267a-267b.

[11] Bkz. Manık Ali, *el-Ikdu'l-Manzûm fî zikri efâdılî'r-Rûm*, Beyrut 1975 (Şakâyık zeylinde), s. 486 vd; Atâyî, I, 240; Süreyyâ Mehmed Bey, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1308, II, 418.

[12] vr. 126b-127a.

ran aylarında Bursa'ya tayin edildiğine göre Mısır-Şam'da üç yıl kadar kalmış olmalıdır. Hüdâyî Mısır'da bulunduğu sırada Halvetiyye-Demirtâşiyye halifelerinden Kerimüddin Halvetî'ye intisab etti ve ondan usûl-i esma tahsil etti.

Mısır-Şam dönüşü hocası Nâzırzâde, Bursa mevleviyetine/başkadılığına getirilirken Hüdâyî, Ferhadiye medresesine müderris ve mahkeme-i suğra olarak bilinen Câmi-i Atik mahkemesine kadı nâibi oldu.

Medrese tahsilini ikmal ederek nâiblik ve müderrislik payelerini ihraz etmiş bulunan Mahmûd Efendi, Bursa'da bir yandan halka "Hukûk-ı İslamiyye" çerçevesinde adalet dağıtırken bir yandan da memleketin gençlerine Ferhadiye medresesinde ilim öğretiyordu. Diğer taraftan ise Bursa'nın büyük mürşidi Üftâde'nin Kaygan Camii'ndeki sohbet ve vaazlarına devam ediyordu.

4- İNTİSABI VE MÜRİDLİĞİ

Bursa'da kadı nâibliği ve müderrislik vazifelerine devam etmekte olan Hüdâyî, daha önce temas edildiği gibi, İstanbul'da talebelik ve Mısır'da muîdlik/asistanlık yıllarında tasavvufa girmiş, bilahare de tarikat muhitinden evlilik yaparak bu çevreye sıhrî bir yakınlık sağlamıştı.[13] Gençlik yıllarını tasavvuf muhitinde geçiren Hüdâyî, Bursa'ya yerleştiğinin üçüncü yılında hocası Nâzırzâde'nin vefatından hemen sonra gördüğü rüyalardaki bazı manevi işaretler üzerine, daha önce irşat ve sohbet meclislerine katıldığı Üftâde Efendi'ye Aralık 1576 yılında intisab etti.

Menkıbeye göre Hüdâyî'nin intisabına vesile olan, gördüğü şu rüyaydı: Kıyamet kopmuş, sırat ve mizan kurulmuş, Hüdâyî'nin cennetlikler arasında olduğunu düşündüğü pek çok kimse, özellikle de hocası Nâzırzâde cehennemlikler arasında yer almaktaydı. Hüdâyî bu rüyadan çok müteessir oldu; kadılık ve müderrislik vazifelerini bırakıp bütünüyle irfan yoluna girdi.[14]

Bu konudaki bir başka menkıbe ise, Hüdâyî'nin kadılığı sırasında bir hanımın boşanma talebiyle mahkemeye müracaatıydı. Hanımefendi kocasının hacca gitmek üzere yemin ettiğini ve gidemezse kendisini "üçten dokuza boşamayı" şart koştuğunu; ama hacca gitmediğini söyleyerek talak talep etmekteydi. Davalı erkek ise kendisinin hacca gittiğini; Mekke, Mina ve Arafat'ta Bursalı hacılarla görüştüğünü, hatta onları şahid olarak dinletebileceğini öne sürüyordu. Bursalı hacıların hac dönüşü şahidlikleriyle söz konusu kişinin hacca gittiği anlaşıldı. Kadı Mahmûd Efendi talak talebini reddetti. Ancak bunun nasıl gerçekleştiğini davalı kişiden sordu. Eskici Mehmed Dede isimli bir zatın kendisine tayy-ı zaman ve tayy-ı mekân yoluyla rehberlik ettiğini öğrendi. Bunun üzerine Hüdâyî bu zata intisab için müracaat edince o: "Sizin nasibiniz bizden değil, Üftâde Efendi'dendir." diyerek kendisini Üftâde'ye yönlendirdi.

Hüdâyî, müderrislik ve kadılığın aradığına yetmediğini biliyor; hatta sorumluluğunu artırdığına inanıyordu. Nitekim bu mesleklerin zorluk ve sorumluluğunu şu beyitlerle ifade etmekteydi:

Müderrislik gam u derd ü belâdır
Kazâ hod cânib-i Hakk'tan kazâdır
Mansıb olsa kâdılar hiç kimseye kılmaz nazar
Kim denilmişdir "izâ câe'l-kadâ amiye'l-basar"[15]

İntisabı sırasında şeyhi Üftâde, otuz altı yaşında kendisine biat etmiş bulunan Hüdâyî'den evvela mal ve mülkten, ikinci olarak memuriyetten feragat etmesini, üçüncü olarak da nefsini ayaklar altına almasını ister. Hüdâyî bu teklifleri kabul ederek onun irşat halkasına katılır. Nitekim şiirlerinde Hüdâyî müderrislik ve kadılıktan kurtulduğuna sevincini; ancak vuslat derdinde ve nefsin tuzağından kurtulma azminde bulunduğunu belirtmektedir:

Fazlın ile çün halâs etdin bizi tedrîsden
Yine hıfz eyle ya Rabbî nefsimiz telbîsden[16]

İlâhî çün halâs etdin müderrislik kazâsından
Visâlin lutfedip kurtar bizi varlık azâbından[17]

Hüdâyî, mürşidine verdiği sözleri yerine getirerek önce mal ve mülkünü fukaraya dağıtır. Sonra da memuriyeti bırakır. Arkasından nefsini ıslah için çok sıkı bir riyazata başlar.[18]

Mürşidinin talimatı doğrultusunda bir sırık ciğeri omuzuna alarak Bursa sokaklarında dolaşır. Samur kürkü üzerindeki ciğer sırığını görenler çok şaşırır. Hatta kadı efendinin delirdiğine hükmedenler olur. O, bunların hiçbirine aldırmadan nefsine ağır gelebilecek bu görevi hakkıyla yerine getirerek Üftâde'nin yanına döner. Kendisinin seyr u sülûk sırasında dergahın helalarının temizliği dâhil pek çok ağır hizmeti yüklendiği; şeyhinin abdest suyunu ısıttığı ve riyâzatı sırasında zaman zaman üç günde bir iftar ettiği, bazen de sadece kuru

[13] Bkz. *Silsile*, 83.
[14] *Lemezât*, vr. 187b; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 113 vd.; Atâyî II, 760 vd.; Vassaf, *Sefîne*, II, 373; M. Gülşen, *Külliyât*, 4.
[15] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 535.
[16] *A.e.*, s. 545.
[17] *A.e.*, s. 531.
[18] Vassaf, *Sefîne*, II, 373.

ekmekle iktifa ettiği rivayet edilir.

Riyâzat, kulluk ve hizmetteki dikkati sayesinde kısa zamanda manen terakki etmesi şeyhinin kendisine ilgisine; bu da dergahtaki diğer müridanın kıskançlığına sebep olur. Üftâde'nin bir yaz günü müridleriyle tenezzüh sırasında yaşadığı şu olay onu kıskananlara tam bir cevaptır. Tenezzüh sırasında dervişler, Uludağ'ın yeşil mekanlarından şeyhlerine birer demet çiçek toplayıp takdim ederler. Hüdâyî ise sadece sapı kırılmış bir çiçek alarak Üftâde'nin huzuruna gelir. Hediyesini takdim ederken der ki: "Üstadıma ne takdim etsem azdır. Fakat hangi çiçeği koparmak için elimi uzattımsa onun Hakk'ı tesbih ettiğini duyarak elimi çekmek zorunda kaldım. Şu sapı kırık çiçek tesbihinden kalmış hâldeydi. Bu yüzden size, ancak onu getirebildim. Lütfen kabul buyurun ve bağışlayın." Bu sözler karşısında Üftâde onu bir kere daha takdir eder, diğer müridler de onun kemaline şahid olurlar. Onun bu hâli, Kur'an'da şöyle ifadesini bulan ilahî gerçeğe ulaştığını gösterir: "***Yeryüzünde Allah'ı hamdiyle tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlamazsınız***."[19]

Üftâde, Hüdâyî'yi çok kısa zamanda seyr u sülûkünü tamamlatarak irşat makamına hazırladı. Yaklaşık üç yıl süren seyr u sülûkü sırasında çok yakın diyaloglar yaşayan Üftâde ile Hüdâyî, birbirinin kadrini en iyi takdir edenlerdendi. Hüdâyî müridliği sırasında şeyhiyle görüşmelerini ve onun değerlendirmeleri ile tasavvuf ricaline ait bazı şahısların sözlerini naklettiği rûz-name/günlük niteliğindeki *Vâkıât* adlı eserini bu süreçte kaleme aldı. Üstadına aşk derecesinde bağlı bulunan Hüdâyî, şeyhi Üftâde'yle ilgili duygularını şu ifadelerle anlatmaktadır:

Bâğ-ı aşkın andelîbi Hazret-i Üftâde'dir
Derdli âşıklar tabîbi Hazret-i Üftâde'dir
Vâsıl-ı kâmil O'dur tevhîd-i zâta şüphesiz
Dost ilinin reh-nümâsı Hazret-i Üftâde'dir
Eyleyen rûhundan istimdâd erişir matlaba
Halleden her müşkilâtı Hazret-i Üftâde'dir
Mürşid-i âlî dilersen dâmen-i pâkini tut
Gösteren râh-ı Hudâ'yı Hazret-i Üftâde'dir
Sıdk ile kul ol Hüdâyî eşiğinde dâimâ
Bil hakikat kutb-i aktâb Hazret-i Üftâde'dir

5- İRŞAT HİLAFETİYLE GÖREVLENDİRİLMESİ

Hüdâyî'nin, Üftâde yanında çok sıkı bir seyr u sülûke tabi tutularak üç sene gibi kısa bir zamanda irşat hilafeti alacak seviyeye yükseldiği görülmektedir. Seyr u sülûkünü ikmalden sonra şeyhinin kendisine irşat hilafeti teklifine karşı Hüdâyî'nin çekimser bir tavır içinde olduğu *Vâkıât* adlı eserinden anlaşılmaktadır. Hüdâyî tevazuundan irşat hilafetini önceleri kabul etmek istememişti. Ancak Üftâde onu ikna ederek eşi ve kayınbiraderiyle akraba muhiti Sivrihisar'a halife olarak gönderdi. Bu suretle Hüdâyî, genç yaşta tahsil için ayrıldığı memleketine olgun bir yaşta, zahiri ve bâtını ilimleri tahsil etmiş olarak dönüyordu.

Hüdâyî Sivrihisar'a varınca ilk olarak Halvetî erenlerinden Baba Yûsuf Efendi'nin kabrini ziyaret etti. Hüdâyî *Vâkıât*'ında yer yer Baba Yûsuf Efendi'den bahsetmektedir.[20]

Hüdâyî Sivrihisar'da altı ay kadar kalabildi ve 16 Haziran 1580'de şeyhini ziyaret için tekrar Bursa'ya geldi. Birkaç gün şeyhine hizmet fırsatı buldu ise de, bu arada şeyhi Üftâde vefat etti. Artık Hüdâyî'yi Bursa'ya bağlayan kuvvet zâil olmuştu. O da bu üzüntüyle tekrar memleketine çoluk çocuğunun yanına döndü.

B- İRŞAT DÖNEMİ HAYATI

1- RUMELİ VE İSTANBUL'DAKİ İLK ŞEYHLİK YILLARI

Hüdâyî, şeyhinin vefatından sonra memleketi Sivrihisar'dan çoluk çocuğunu alarak Bursa'ya, oradan Rumeli tarafına geçti (1580). Rumeli'de bir müddet seyahat ile Baba (Babaeski)'da ikamet ettiği *Mektubat*'ındaki ifadelerden anlaşılmaktadır.[21] Hüdâyî'den bahseden kaynaklardan, sadece üzerinde müellif kaydı bulunmayan *Menâkıb-ı Hüdâyî*[22] adlı bir risalede onun Rumeli'nde bulunduğundan bahsedilmektedir:

Çünki bildin bu tarîkın hâlini
Dinle şerh idem hakikat kâlini
Çün ezze bize hizmet eyledi
Rumeli'ne seyre da'vet eyledi
Zağra eskisi'ne hem bulduk vusûl

[19] el-İsra, 17/44.
[20] *Vâkıât*, Selimağa Ktp., Hüdâyî Blm., 249, vr. 7a, 304ab.
[21] *Tezâkir-i Hüdâyî*, vr. 94b.
[22] Ankara D.T.C.F. Kütüphanesi, İsmail Sâib I, 5025.

Ol vilayetler bizi kıldı kabûl
…….

Anda bir câmi binâ ettik nazîm
Arsası zîbâ, havası hoş selîm
Nice âşık kıldı bize irtibat
Her birisi kalb-i sâfi pür-neşât

Bu ifadelerden Hüdâyî'nin Rumeli'de bugün Bulgaristan sınırları içerisinde yer alan Eski Zağra şehrinde ikamet ettiği ve orada bir cami yaptırdığı anlaşılmaktadır. Müteakip sayfada Hüdâyî'nin *Fethü'l-Bâb ve Ref'u'l-Hicâb* adlı eserini burada yazdığı ifade edilmektedir.

Hüdâyî 1580-1584 yılları arasında Rumeli'nde dört yıl kadar kaldı. İstanbul'a geldiği zaman bazı kaynaklar önce Küçükçamlıca'ya, bilahare Üsküdar Rûmî Mehmed Paşa Camii civarına yerleştiğini kaydetmekte ise de, mektuplarındaki ifadelerinden İstanbul'a bu ikinci gelişinde de Küçük Ayasofya'ya yerleştiği anlaşılmaktadır.[23] Vâkıa Hüdâyî, İstanbul'a çok bağlı kalmayı tercih eden bir konumda olmadığını, İstanbul'un hem şer ve fitneye müheyya hem de zor da olsa zühd ve takvaya imkân sunacağını şiirlerinde şöyle ifade etmekteydi:

Şehr-i İstanbul şerr ü fitneden hâlî değil
Zühd ü takvâ vü ibadet herkesin hâli değil[24]
Uyan gafletden ey gâfil nedir bu nevm-i gafletler
Şu zulmânî Stanbûl'a neden böyle muhabbetler[25]

Hüdâyî İstanbul'a ikinci gelişinde 992/1584 tarihinde Küçük Ayasofya'da sekiz yıl süreyle şeyhlik etmiş, bilahare Üsküdar tarafına geçmişti. Küçük Ayasofya şeyhliğini de asâdarı Filibeli İbrâhim Efendi'ye bırakmıştı.

Azîz Mahmûd Hüdâyî, Küçük Ayasofya'daki ikinci ikameti esnasında ilim ve devlet adamlarına kadar uzanan geniş bir muhit edindi. Padişah III. Murad ile samimi bir yakınlık oluşturdu. Hüdâyî'nin Padişahla ilişkisinin Hoca Sa'deddin Efendi ve Kıbrıs Paşası diye bilinen Ahmed Paşa'nın delaletiyle gerçekleştiği ve Küçük Ayasofya tekkesine onlar vasıtasıyla atandığı mektuplarındaki ifadelerinden anlaşılmaktadır.[26]

Hüdâyî, Küçük Ayasofya'dan sonra ikamet yeri olarak Üsküdar'ı seçti. Bu ikameti sırasında yerini satın aldığı âsitânesini inşâ ettirmekle meşgul oldu. Hüdâyî külliyesinin inşaatı 1003/1594 yılında tamamlandı.

Hüdâyî, İstanbul'da bulunduğu bu devrede ilim ve siyaset çevrelerinde haklı bir şöhrete sahip oldu. Fakat o, gerçek vazifesinin vaaz ve irşat olduğunun şuuru içinde hizmetine devam etti.[27]

Rumeli Kazaskeri Sun'ullah Efendi'nin delâletiyle Fatih Camii vaizlik, müzekkirlik, müfessirlik ve muhaddislik görevlerine tayin edildi. Sun'ullah Efendi'nin Rumeli kazaskerliği 13 Temmuz 1593 yılında başlar.[28] Hüdâyî bu tarihlerde Üsküdar'a yerleşmiş bulunmaktadır. "Beyne fühûli'l-ulema" böyle bir göreve atanmaktan mutlu olduğunu mektuplarından anlıyoruz.[29]

Hüdâyî, dergah inşaatı tamamlandıktan sonra Fatih Camii'ndeki vazifesine dört yıl kadar devam etti. 1007/1599 yılında dergah mescidine bir minber ilave etmek suretiyle hizmetini buraya teksif etti. Fatih Camii vaizliğini gerek yolunun uzaklığı ve gerekse diğer vazifeleri sebebiyle bırakmak zorunda kaldı. Bunun yerine Üsküdar Mihrimah Sultan/İskele Camiinde Perşembe günleri vaaz etmeyi kabul etti.

Hüdâyî, bu suretle artık İstanbul tarafındaki vaizlik hizmetini de Üsküdar'a kaydırarak yoğun bir irşat hizmetine başladı. Bir yandan âsitânesinde tasavvuf ve irfan anlatıyor; bir yandan da yazdığı tasavvufi-ilmî eserlerle ilim ve tasavvuf dünyasına hizmetten geri durmuyordu. Onun dergahı halkın en fakirinden en zenginine ve en üst kademedeki devlet ricaline kadar her zümreden insan ile dolup taşıyor, devrin padişahları bile ona hürmet ve teveccühte kusur etmiyordu.

2- PADİŞAHLARLA MÜNASEBETİ

Padişahlarla ülfet ve onlara yakın olmak mürşidler adına sıkıntılı bir iştir. Çünkü "kurb-i sultan âteş-i sûzân-est/sultana yakın olmak yakıcı ateştir." demişlerdir. Ancak Osmanlı padişahlarının etrafında Osman Gazi'den son padişaha kadar mürşidler halkası hep buluna gelmiştir. Azîz Mahmûd Hüdâyî de devrini idrak ettiği sekiz padişahtan dördü ile yakın münasebetler tesis etmişti. Nitekim devrine yetişerek çocukluk döneminde Hüdâyî'yi gören Evliya Çelebi, eserinde ondan bahsederken şöyle der: "*Yedi padişah dest-i şerîflerin pûs etti, hamd-i*

[23] *Tezâkir-i Hüdâyî*, vr. 187b.
[24] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 539.
[25] *A.e.*, s. 536.
[26] *Tezakir-î Hüdâyî*, vr. 238b-239a.
[27] Şeyhi ona: "Sana vaizliği min-indillah verdik. Vaiz, Hazret-i Peygamber'in esmasındandır." diyerek onu vaizlik ve irşat hizmetine yönlendirmişti. *Vâkıât terc*. vr. 23b.
[28] Mehmed İpşirli, "Sun'ullah Efendi", *DİA*, XXVII, 530.
[29] *Tezâkir-i Hüdâyî*, vr. 267b

Hudâ, bu hakîre şeref-i sohbetleriyle müşerref olmak nasib oldu."[30]

Padişahlara rehberlik ve irşat her yiğidin kârı değildir. Hüdâyî'nin padişahlara yazdığı mektuplarından oluşan *Tezâkir-i Hüdâyî* adlı eserinden anlaşıldığına göre o, muhtelif konularda padişahlara tavsiyelerde bulunmuş ve onlar üzerinde etkili olmuştur.

Hüdâyî'nin hayatından bahseden kaynaklar onun Sultan I. Ahmed ile samimi bir münasebet içerisinde olduğunu, hatta Sultan'ın kendisine intisab ettiğini kaydetmektedirler. Rivayetlerde "rüya tabiri" ile başlayan bu münasebetin zamanla daha ileri dereceye ulaşmış bulunduğu söylenebilir. Hüdâyî'nin padişahlara gönderdiği mektuplarını ihtiva eden *Tezâkir-i Hüdâyî*'nin muhtevasından bunların çoğunun Sultan III. Murad'a yazıldığı; Hüdâyî'nin bu padişahla çok yakın bir alaka tesis ettiği anlaşılmaktadır.

a- Sultan III. Murad İle Münasebeti

Hüdâyî'nin saray çevresiyle ilişkisi I. Ahmed zamanında değil, onun dedesi III. Murad zamanında başlamıştır. Hüdâyî şiirlerinde Murad Han'ı âlemin ıslahına vesile, adalet sahibi bir hükümdar olarak anmaktadır:

Bâis-i ıslâh-ı âlem Hazret-i Sultan Murâd
Devletiyle eyleyip dâim cihanda adl ü dâd[31]

III. Murad, Sokullu gibi bir devlet adamına mâlik olma rahatlığıyla devlet işlerini sadrazama havale etmişti. Şiire meraklı, tasavvuf vadisinde eser yazacak kadar bu ilme aşina idi. Hüdâyî hâzık bir hekim gibi padişahın zaaf ve meziyetlerini gayet iyi teşhis etmişti. Bu yüzden mektuplarında her vesile ile onu, müşfik ve mütevazi bir tavırla ikaz ederek halka şefkat, merhamet ve yumuşaklıkla muameleye teşvik etmekteydi.[32]

Hüdâyî'nin padişaha teşvikleri bilhassa halkın ihtiyaçları konusunda yoğunlaşmaktadır. Nitekim İstanbullulara odun temini için yazdığı uzunca mektup bunun delilidir. Mektup özetle meâlen şöyledir: "*Sultanım! Ceddiniz Sultan Süleyman Han Kağıthane suyunu getirip İstanbul'un su ihtiyacını gördü. İstanbul'da halkın kış yakacağı yok. Şimdi de siz Bolu ormanlarından odun getirterek halkın ısınma sorununu çözün.*"[33] Bu ifadeler, fakir mahallelerdeki insanların ısınma ihtiyacını, devletin tepesindeki insana ulaştıracak bir ganî gönüllülük ister ve padişaha etki edecek kadar gönüller sultanı olmayı gerekli kılar.

Hüdâyî, padişahı hayırlara teşvik etmenin yanı sıra azledilen devlet memurlarının durumlarına göre yerlerine iadelerine tevassut edebilecek;[34] orduyu savaşa yönlendirebilecek bir yakınlıktaydı. Nitekim Hüdâyî gördüğü bir rüya üzerine III. Murad'a bir mektubunda padişahı İran seferine teşvik ederek şunları yazmıştı: "*Saâdetlû padişahım, bugün seherice beyne'n-nevm ve'l-yakaza bir hıtab vârid oldu: 997'de düşman tahtı fetholunur, deyu. Uyandım, Kazvin hatıra geldi. İnşâllah hayırdır*."[35]

Muhtemelen Hüdâyî'nin bu mektubu üzerine Sultan, Serdâr-ı Ekrem Ferhad Paşa kumandasındaki orduya hatt-ı hümayun gönderip Kazvin üzerine gitmesini emretti. Ancak daha önce Gence ve Karabağ üzerine gidilmesi emredildiğinden ordu bu istikamette hazırlık yapmış bulunuyordu. Kazvin üzerine gidilmesi, ordu erkanı ve askere imkânsız gibi görünerek Kazvin'e gidilemedi. Fakat fethi planlanan Gence ve Karabağ'ın itaati sağlanarak sefer zaferle neticelendi.[36]

Padişahın kendisine kürk hediye edecek kadar muhabbetle bağlı bulunduğu[37] Hüdâyî, bu alakayı asla istismar etmemiş, şahsı adına son derece müstağni bir tavır içinde bulunmuştur. Nitekim kendisine padişah tarafından Ali Paşa zaviyesi şeyhliği teklif edildiğinde o bir taraftan bunu reddederken,[38] diğer taraftan Ayasofya yakınlarında "arslan yatağı" olarak bilinen bugünkü Sultanahmet Camii'nin yerine bir ulu mabed yapılmasını istemektedir.[39] Dedesine nasib olmayan bu ulu mabedi inşâ şerefi, torunu Sultan Ahmed Han'a nasib olacaktır.

Osmanlı tahtında yirmi yıl kadar saltanat süren ve kendisiyle samimi bir münâsebet kurduğu anlaşılan III. Murad vefat ettiği zaman Hüdâyî şu ilahîyi inşâd etmişti:

Yalancı dünyaya aldanma yâ Hû
Bu dernek dağılır dîvân eğlenmez
İki kapılı bir vîrânedir bu
Bunda konan göçer mihmân eğlenmez.[40]

b- Sultan III. Mehmed İle Münasebeti

---

[30] *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Seyit Ali Kahraman vd., İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2011, cilt: I, 1. Kitap, s. 236.
[31] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 546.
[32] *Tezâkir-i Hüdâyî*, vr. 125b. vd.
[33] *Tezâkir-i Hüdâyî*, vr. 132b-134a.
[34] *A.e.*, vr. 85a-b.
[35] *A.e.*, vr. 143a.
[36] Dânişmend, *Kronoloji*, III, 109-111.
[37] *Tezâkir-i Hüdâyî*, vr. 131a.
[38] *A.e.*, vr. 190b.
[39] A.*e.*, vr. 136b-138a.
[40] M. Gülşen, *Külliyât*, 79; *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 113-115.

III. Murad'ın yerine tahta geçen oğlu III. Mehmed halim, selim, kerim, edib, vakur gibi sıfatlarla anılan, beş vakti cemaatle kılan ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'in ismi anıldığı zaman ayağa kalkacak derecede dindar bir padişahtı.

Hüdâyî'nin III. Mehmed ile münasebetlerine dair pek fazla bilgiye sahip değiliz. III. Mehmed otuz yıldır unutulmuş bir ananeyi ihya ederek ordunun başında Eğri seferine katıldı ve "Eğri Fatihi" unvanını kazandı. Padişah bu sefere katılması için Sivas'ta bulunan Halvetî erenlerinden Ahmed Şemseddîn Sivasî'yi davet etmiş ve beraberinde bu sefere götürmüştü.

Şemseddîn Sivasî, Eğri Seferi için Üsküdar'a geldiği zaman onu bizzat Hüdâyî karşılamış ve yaşlı pire hürmet göstererek elini öpüp üç gün tekkesinde misafir etmişti. III. Mehmed devrinin başlangıcında Hüdâyî, irşat hizmetini Üsküdar tarafına taşımış bulunmaktaydı.

III. Mehmed dönemi Sivasîzâdelerin etkin olmaya başladığı bir dönemdir. Sivasîzâdeler, daha sonra ortaya çıkacak tekke-medrese mücadelesinde tekke mensuplarını temsil eden grubun liderleridir. Şemseddin Sivasî'den başka Abdülahad Nuri Sivasî ve Abdülmecid Sivasî bu grubun ilk hatıra gelen önemli isimleridir. Bu dönemde selefî fikirlerle sufilere savaş açan medreselileri ise Kadızâdeliler temsil ediyordu.

III. Mehmed ile Hüdâyî ilişkisi, III. Murad kadar derin değil, son derece sınırlı idi.

c- Sultan I. Ahmed İle Münasebeti

Hüdâyî, III. Mehmed'den sonra onun yerine geçen oğlu I. Ahmed ile çok iyi ilişkiler tesis etmişti. Hatta Sultan I. Ahmed'in saygısı sebebiyle Hüdâyî'nin atının arkasında yaya olarak yürüdüğü rivayet edilir.

Hüdâyî'nin Sultan I. Ahmed Han ile tanışmasına şu rüya vesile olmuştur: Sultan I. Ahmed rüyasında: "Nemçe/Avusturya kralı ile güreş tuttuğunu ve her nasılsa kendisinin sırt üstü yere düştüğünü görür." Zahiren korkulu görünen bu rüyanın tabirinde zamanın yorumcuları sağlıklı bir şey söyleyemeyince rüya, tabir edilmek üzere Hüdâyî'ye yazılır. Hüdâyî rüyayı: "Padişahın Avusturya kralına karşı zafer kazanacağı" şeklinde yorumlayarak şu cevabı verir: "İnsan bedeninde en güçlü organ sırttır. Bu yüzden insan en ağır yükleri sırtında taşır. Cansız varlıklar arasında da en güçlü olan arz; yani yeryüzü ve topraktır. Bu iki güçlü şeyin birleşmesinden daha büyük bir kuvvet meydana gelecek ve padişahımız Avusturya kralına karşı galip gelecektir."

Rüyanın yorumlanmasından sonra sevk edilen ordu, Estergon kalesini geri alarak Avusturyalılara karşı zafer kazandı. Bu sonuç sultanı âdeta büyüledi. Daha sonraki zamanlarda Hüdâyî'yi çeşitli vesilelerle daha yakından tanıma imkânına sahip olan Sultan I. Ahmed, onun kemalini gördükçe cihan padişahı olduğunu unutarak gönül sultanının önünde sadık bir mürid gibi davranmaya başladı.

Hüdâyî ile Sultan I. Ahmed birbirlerinin şiirlerine nazîreler yazarak yakınlık ve dostluklarını pekiştirdiler. Nitekim Hüdâyî'nin:

Diller aceb hayrân olur
Esrâr-ı zikrullah ile
Yollar beyim âsân olur
Âsâr-ı zikrullah ile[41]

şiirine Sultan Ahmed şöyle mukabele edecekti:

Dil-hânesi pürnûr olur
Envâr-ı zikrullah ile
İklîm-i dil mâmur olur
Mîmâr-ı zikrullah ile

Sultan I. Ahmed Han, Hüdâyî'ye karşı son derece samimi bağlarla bağlı olmasına rağmen Hüdâyî ona karşı biraz müstağnî bir tavır içindeydi. Nitekim şu hadise buna delildir: Sultan I. Ahmed, Hüdâyî'ye bir hediye göndermiş, o da bunu kabul etmeyerek iade etmişti. Padişah bu sefer aynı hediyeyi Şeyh Abdülmecid Sivasî'ye göndermiş, o kabul edince padişah: "Bu hediyeyi daha önce Hüdâyî'ye gönderdiğim hâlde o kabul buyurmamıştı, dedi." Abdülmecid Sivasî de: "Hüdâyî bir ankadır ki, laşeye tenezzül etmez." cevabını vermişti. Birkaç gün sonra Hüdâyî ile karşılaşan padişah: "Hediyeyi Abdülmecid Efendi'ye gönderdim kabul etti." deyince, Hüdâyî de: "Padişahım, Şeyh Abdülmecid bir deryadır ki, deryaya bir damla kirli su düşmekle kirlenmez." diye zarif bir cevap vermişti.[42]

Sultan I. Ahmed, camiini yaptırırken temel kazma işinde Azîz Mahmûd Hüdâyî, Şeyhü'l-İslam Mehmed Efendi ve Vezîr-i azam Kuyucu Murad Paşa ilk kazmayı vurmuşlardı. Daha sonra halk alandan uzaklaştırılarak padişah gelmiş ve elindeki altın kazma ile terleyinceye kadar temel kazmıştı. Temel atma merasiminde de duayı Hüdâyî yapmış, Sultan da eteğiyle toprak taşımıştı. İnşaat tamamlandıktan sonra yapılan açılış merasiminde ilk hutbeyi Hüdâyî okuduğu gibi, daha sonra da her ayın ilk pazartesi günü burada vaaz etmeyi kabul etmişti.

SULTAN I. AHMED'İN KADEM-İ SAADETİ İSTANBUL'A GETİRTMESİ

Sultan I. Ahmed Hz. Peygamber'in bir taş üzerinde bulunan nakş-i kademini/ayak izini Kahire'deki Kayıtbay türbesinden İstanbul'a getirtip Eyüb Sultan Camii'ne koydurtmuştu. Sultanahmed Camii tamamlanınca da "Nakş-ı Kadem" oradan alınarak buraya nakledildi.

---

[41] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 369.
[42] Vassaf, *Sefîne*, II, 381.

Sultan I. Ahmed bu nakil işinin yapıldığı günün gecesinde şöyle bir rüya gördü: "Bütün padişahların toplandığı yüce bir divan kurulmuş, Hz. Peygamber (s.a.s.) kadılık yapmaktaydı. Kayıtbay, türbesini ziyarete vesile olan "Kadem-i Şerif" resmini kendi camiine nakleden Sultan I. Ahmed'den davacıydı. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in kadı sıfatıyla verdiği hüküm: "Kadem-i Şerif resminin alındığı yere götürülmesi" istikametinde olmuştu.

Sultan I. Ahmed ertesi sabah rüyasını tabir ettirmek için içlerinde Hüdâyî'nin de bulunduğu ulema ve meşayıhtan bir grubu davet etti. Gelen şeyh ve âlimler rüyayı "emanetin derhal yerine gönderilmesi" şeklinde yorumladılar.[43] Ve emanet yerine gönderildi.[44]

Bu hadise üzerine Sultan I. Ahmed "Kadem-i Saadet-i Peygamberî" şeklinde bir levha yaptırıp cuma, bayram ve diğer resmî günlerde teberrüken sarığına takmaya başladı. Ayrıca bir tahta üzerine resmedilen "Kadem-i Şerif" kenarlarına da:

N'ola tâcım gibi başımda götürsem dâim
Kadem-i resmini ol Hazret-i Şâh-ı rusülün
Gül-i gülzâr-ı nübüvvet o kadem sâhibidir
Ahmedâ durma yüzün sür kademine ol gülün

kıt'asını kendi hattıyla yazıp Hüdâyî'ye gönderdi. O da bunu dergahının duvarına astırdı. Hüdâyî dergahını ziyarete giden Abdülhak Hâmid'in dedesi Abdülhak Molla bu levhayı görmüş ve devrin şeyhinden isteyip Sultan Mahmûd'a takdim etmişti. Sultan Mahmûd yazının ceddi Sultan Ahmed Han'a ait olduğunu teşhis etmişti.

İSTANBUL BOĞAZI'NDA HÜDÂYÎ YOLU

Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin "Hüdâyî Yolu" olarak bilinen I. Ahmed zamanına ait bir menkıbesinden bahsedilmektedir. Kayıkçıların denize çıkmaya cesaret edemedikleri şiddetli bir lodos sırasında Hüdâyî randevusuna yetişmek için Üsküdar'dan Sarayburnu'na gitmek üzere bir kayığa biner. Kayığın dört yanındaki azgın dalgalar fırtınaya rağmen süt-liman olur. Hüdâyî bu esnada şu dua lafızlarından oluşan ilahîyi okumaktadır:

Allahümme yâ Hâdî
Âsân eyle yolumuz
Sehhil ubûre'l-vâdî
Tiz geçir tut elimiz[45]

Bu olayın gerçekleştiği Üsküdar-Sarayburnu/Sirkeci arasındaki deniz yolu, kayıkçılar ve Üsküdarlılar arasında "Hüdâyî Yolu" olarak bilinmekte ve aşağı-yukarı yeni yapılan Marmaray hattına denk gelmektedir.

Lodoslu bir havada Üsküdar'dan Sarayburnu'na kayıkla dalgaları yararak gitmenin bugün için bilimsel bir izahı vardır. Çünkü lodos güneyden kuzeye esen bir rüzgârdır. Sarayburnu Üsküdar'ın güney istikametindedir. Üsküdar'dan Eminönü ve Sirkeci istikametine giden kayık ya da gemiler dalgalara doğru dikey olarak gitmektedir. Böyle bir durumda ise kayığın alabora olma ihtimali çok azdır. Alabora, daha çok kayığa yandan yatay olarak gelen rüzgârlarda olur. Hüdâyî belki bunu hikmet ve marifet yoluyla bildiğinden kayıkçıyı lodosa rağmen Sarayburnu'na doğru yönlendirmişti. Halk bunu onun kerametine hamletmişti.

Bugün lodoslu havalarda Kadıköy-Karaköy, Kadıköy-Haydarpaşa, Harem-Eminönü ve Üsküdar-Beşiktaş vapurları çalışmazken; Üsküdar-Eminönü hattı, sis durumu hariç, aşağı yukarı hiç iptal edilmemektedir. Bu durum, bu bilimsel gerçeği teyid etmektedir.

Sultan I. Ahmed pek genç yaşta vefat edince gasil işlemleri için Hüdâyî davet olunmuş; fakat o yaşlılığını öne sürüp "pek severim, dayanamam" diyerek gidememiş; yerine dergahın zâkirbaşısı Şaban Dede'yi göndermişti.

Sultan I. Ahmed'in yerine kardeşi I. Mustafa, kendisinden önce devam edegelen "saltanatın babadan oğula geçmesi" ananesini yıkarak padişah oldu. Ancak devlet işleriyle meşgul olamayacak kadar akli muvazeneden mahrum bu padişah, sadece üç ay kadar Osmanlı tahtında misafir olarak kalabildi ve tahttan indirildi.

d- Sultan II. Osman (Genç Osman) ile Münasebeti

I. Mustafa tahttan indirildikten sonra yerine, I. Ahmed'in en büyük oğlu II. Osman padişah ilan edildi. Sultan Genç Osman'ın, babası Sultan I. Ahmed gibi Hüdâyî'ye büyük bir hürmet ve bağlılığı vardı. Hatta padişah, Şeyhü'l-islam Esad Efendi'nin kızı Akîle Hanım'la nikahlandığı zaman Azîz Mahmûd Hüdâyî'yi vekil tayin etmişti.

Halil Paşa vezîr-i azamlıktan azledilip İstanbul'a geldiğinde Hüdâyî'nin dergahında uzlete çekilmişti. 1618 yılında hükümdar olan Sultan II. Osman, babasının yerine kendisinin padişah yapılmamasından dolayı Halil Paşa'ya biraz kırgındı. Hâlbuki Halil Paşa, I. Mustafa'nın padişah olduğu esnada İran'da bulunuyordu. Durumdan yakinen haberdar olan Hüdâyî, kırgınlığın yersiz ve manasız olduğunu bildiğin-

---

[43] Nakş-i Kadem-i Şerîf, I. Abdulhamid zamanında tekrar İstanbul'a getirilmiş ve Topkapı Sarayına konulmuştur. Bkz. Râsim Ahmed, *Menâkıb-ı İslam*, İstanbul 1326, Kısm-ı Sânî, sh. 355 vd.

[44] Evliyâ Çelebi, *Seyâhatnâme*, X, 297 vd.

[45] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 137.

den tavassut ederek padişah ile vezîr-i azamın arasını buldu. Ardından Halil Paşa yeniden kaptan-ı deryalığa getirildi.

Genç Osman, babası I. Ahmed gibi erken inkişâf etmiş üstün zekası, güçlü bir eğitim görmüş olması sayesinde gerilemeye başlayan devlet-i aliyyenin temelinden ıslahına dair, yeni ve orijinal fikirlere sahipti. Fakat genç padişahın bu ıslahat planlarını gerçekleştirebilmesi için uzun bir tecrübe devresi geçirmesi gerekiyordu.

Lehistan seferinde muvaffak olunamayınca Sultan'ın hocası Ömer Efendi ve Kızlarağası, kabahati askere hamlederek padişahı hacca gitmeye teşvik etmişlerdi. Bu telkinler neticesinde padişah hacca gitmeye karar vererek hazırlık başlattı. Halep, Şam ve Mısır tarafına memurlar gönderdi. Mekke Emiri'ne de haber saldı.

Padişah'ın kayınpederi Şeyhu'l-islam Hocazâde Esad Efendi ile Sadrazam Dilaver Paşa padişahın hacca gitmesini istemiyorlardı. Padişah, hacca gitmesini istemeyenlerin sayısının artması üzerine bir ara bu niyetinden vazgeçti. Ancak II. Osman bir gece rüyasında tahtında Kur'an-ı Kerim okurken Peygamberimiz'in gelip elinden Kur'an-ı Kerim'i aldığını gördü ve rüya yorumcularının teşvikleri üzerine yeniden hacca niyetlendi. Rüyayı dinleyen Hüdâyî ise "rüyanın korkulu olduğunu ancak yine de padişahın hacca gitmemesi gerektiğini" söyledi. Fakat Sultan hacca gitmekten vazgeçmeyerek hazırlıklara devam etti; hatta otağ-ı hümâyunun Üsküdar'a geçmesi için ferman çıkarttı.[46]

Şeyhu'l-islam, Sultan'a fetva gönderip "padişahların hacca gitmelerine lüzum yoktur, yerinde oturup adaletle hükmetmesi kafidir, fitne çıkma ihtimali vardır" diye nasihatta bulundu. Hüdâyî de diğer bazı zevat gibi Sultan Osman'ı fikrinden vazgeçirmek için hayli nasihatler ettiyse de Padişah'ı ikna edemediler. Padişah'ın bu kararda ısrarını yeniçeri ve sipahi elebaşıları kendilerine karşı bir hareket gibi yorumlayarak peş peşe ayaklandılar. Neticede iş, padişahın şehit edilmesine kadar vardı.

Bu hadise esnasında vezîr-i azam Dilaver Paşa, Hüdâyî Dergahı'na iltica etmiş; fakat saray, isyancılar tarafından basılınca hiçbir mukavemet imkânı kalmadığını anlayan Genç Osman, Üsküdar'a birkaç bostancı göndererek Paşa'yı getirtmişti. Ancak daha sonra Sultan Genç Osman da Yedikule zindanlarında şehit edilmişti.

Genç Osman vak'asında Sultan şehit edildikten sonra I. Mustafa tekrar padişah ilan edilmiş ise de, kısa zaman sonra yine tahttan indirilerek IV. Murad padişah yapılmıştı.

e- Sultan IV. Murad ile Münasebeti

Sultan IV. Murad Han bedenen ve zihnen sağlam, cevval ve genç bir padişahtı. Ona Eyüb Sultan'da icra edilen merasimle "saltanat kılıcı"nı devrin en muteber şeyhi unvanıyla Hüdâyî kuşatmıştı. Hüdâyî onun zamanında Hakk'a yürüdü.

Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin sultanlar ve devlet ricali ile olan yakınlığının tabii bir neticesi olarak onun saraylı bir kadınla evlendiği bile söylenmektedir. Söz konusu hanım, rivayete göre Kanûnî'nin kızı Mihrimah Sultan'ın Rüstem Paşa'dan olan kızı Ayşe Sultan'dır. Ancak Ayşe Sultan ile Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin evlenmesine dair tarihî kaynaklarda ciddi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayşe Sultan, Hüdâyî'nin eşi Ayşe Hanım ile karıştırılmış olmalıdır.

Kaynaklar Hüdâyî'nin üç defa haccettiğini belirtmektedir. Bu hac seferlerinden birincisinin tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte ikincisi 1618 tarihinde ve zevcesi Ayşe Hanım ile birliktedir. Üçüncü haccı da müridlerinden bir zat ile 1620 yılında gerçekleşmiştir. Hüdâyî hac özlemine *Dîvân*'ında şöyle işâret eder:

Kulak tutan kişiler Hak kelâma
Noksandan kurtulup erer tamâma
Huccâc ile varıp Beytü'l-Harâm'a
Eşiğine yüzüm gözüm sürem mi?[47]

3- PADİŞAHLARA YAZDIĞI MEKTUPLARINDAKİ UFKU

Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin mektuplarında padişahlara rehberlik eden; yol gösteren irşat sadedinde yüzlerce tavsiyeleri bulunmaktadır. Onun bu mektuplarında devlet ve millet adına ileri ufkunu görmek mümkündür.

Özellikle İstanbul Boğazı'na köprü yapılması fikri[48] 400 sene önceki dünya şartlarına göre çok ileri bir ufuktur. Sultanlara yakın olanlar, genellikle kendileri ve yakınları adına taleplerde bulunurlarken, Azîz Mahmûd Hüdâyî millet, devlet ve insanlık adına taleplerde bulunmuştur.

Yine Ayasofya yakınlarındaki arenanın zaviye hâline getirilmesi ya da buraya büyük bir külliye yapılması arzusu, daha sonra oraya Sultan Ahmed Camii'nin inşasıyla yerine getirilmiştir.

Hüdâyî, Kudüs'te bulunan İbrahim Peygamber'in kabrinin bulunduğu mekânın ve mescidin tamiri ile imaretin ihyasını padişahtan talep etmiştir. Talebini de meâlen şu ifadelerle dile getirmiştir: "*Saâdetlû ve mürüvvetlû Padişah-ı İslam ve sebeb-i nizam-ı alem hazretlerine lazım olan nebiler serdarı İbrahim (a.s.) imaretini tamirine ihtimam göstermek ve Müheymin ismine mazhar olan İbrahim Halilullah hakikatinden istifâde ve istifâza etmektir*."[49]

---

[46] İz, Fahir, "XVII. Yüzyılda Halk Dili ile Yazılmış Bir Târih Kitabı Hüseyin Tûğî, Vak'a-i Sultan Osman Han", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1967, vr. 29a-30a.
[47] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 83.
[48] *Tezâkir-i Hüdâyî*, 133b.
[49] *A.e.*, 40b-41a.

Hüdâyî, devletin bozulan düzenini düzeltmek ve azalan gücünü arttırmak adına asla ilgisiz değildir. Devlet düzeninde halk ile asker ilişkisinin gücünün birlikte nasıl bir anlam ifade ettiğini şu cümle ile anlatır: "*Saâdetlû Padişahım, sünnetullah bunun üzerinedir: Din ve dünyanın kuvveti ve kudreti cünûd-i islam ve reâya iledir.*"[50] Hüdâyî âdeta ordusuz bir halkın, halka değer vermeyen bir ordu ve askerin anlamsızlığını; sünnet-i ilahiyye muktezası olarak görmektedir. İnsanlığın bugün ulaştığı bu gerçeği Hüdâyî yaklaşık dört buçuk asır önce görmüştür.

Azîz Mahmûd Hüdâyî, devlet ve toplumun iç huzuru ve güvenliği kadar dış huzuruyla da ilgilidir. Nitekim O, padişahtan Akdeniz'de Girit ve Malta korsanlarına karşı deniz seferi düzenlemesini istemiştir.[51] Padişah da onun bu isteğini yerine getirerek Akdeniz'e sefer düzenlemiştir.

Hüdâyî, Osmanlı toprakları içerisinde farklı inanç ve mezhep gruplarına ait insanların devlet ve toplum düzenine zarar verecek faaliyetlerinin önlenmesi konusuyla olduğu gibi, Osmanlı ülkesinin başına gaile açacak dış ülkelerin siyasetleriyle de ilgiliydi. Padişahı özellikle İran, Lehistan, Rusya ve Avusturya gibi ülkelerin vereceği zararlardan Osmanlı'yı kurtaracak tedbirler almaya teşvik ediyordu.

Hüdâyî mektuplarında ayrıca halka hizmeti geçmiş ulema, meşayıh ve devlet ricalinin haklarının korunması ve herhangi bir haksızlığa maruz kalmamaları adına padişahlara tezkiye edici ifadeler kullanmaktaydı. Bunlar arasında Ebu's-Su'ûd Efendi (ö.1571), Bayramzâde Zekeriyya Efendi (ö.1593), Bostanzâde Mehmed Efendi (ö.1598) ve Hoca Sa'deddin Efendi (ö.1599) gibi şahsiyetler yer almaktadır.

Bunların dışında devlet ricalinden bazı kişilerin azillerini durdurmak, terfilerini sağlamak amacıyla da aracı olduğu görülmektedir. Nitekim Kıbrıs paşası olarak bilinen Kapı Ağası Ahmed Paşa, Hüdâyî'nin İstanbul'da kalmasını sağlayan devlet adamıdır. Hüdâyî paşaya vefa göstererek daha sonra Mısır Paşası olmasında aracı olmuştur.[52]

Kazasker Düğmecizâde'nin görevinden azledilmesi üzerine padişaha şu mektubu yazmıştır: "*Düğmecizâde Kazasker müstakim ve müteddeyin bir duacınızdır. Ortalığı küllî ıslah etmiştir. Kötü bir haber duyduk, ihsan edip ibkâ ediniz, iki cihân sâadetinize sebep olur.*"[53]

Hüdâyî'nin mektuplarında bunlardan başka Tebriz seferine katıldığı Ferhad Paşa[54] ile Kaptan-ı derya (Halil Paşa) hakkındaki değerlendirmeleri de bulunmaktadır. Özellikle Halil Paşa'nın vezir-i azamlığa kadar yükselen hayat yolculuğunda Hüdâyî'nin önemli bir yeri vardır.

Devrin padişahlarıyla iyi ilişkiler kuran Hüdâyî'nin özellikle III. Murad'a hitaben kullandığı ifadeler, onun insan ruhunu çok iyi bildiğini ve insanları yönlendirmede etkin olduğunu göstermektedir. Nitekim o, kendisini şeriat ve sünnet çizgisine davet ettiği III. Murad'a yazdığı bir mektubunda şunları söylemekteydi: Rasûl-i Ekrem (s.a.s.): *"Her yüzyılın başında ümmetimden bir kimse din-i İslam'a zaaf gelmişken takviye ve tecdid eder."*[55] buyurmuş. Hatta Ömer b. Abdülaziz'in hilafeti ilk hicri yüzyıl başına denk geldiğinden bu tecdid hizmetiyle müşerref olmuştur, denilir. Şimdi ise saadetlû Padişahımızın hilafeti hem hicri yüz hem de bininci yılın başına denk gelmektedir. Mümkün olduğu kadar ihtimam ve dikkat olunsa önemli ve keremli bir iş olur."[56] Hüdâyî bu ifadelerle padişahın müceddidliğine işaret etmektedir.

4- VEFATI VE SOYU

Hüdâyî, çok hareketli ve bereketli bir ömür sürdükten sonra doksan yaşları civarında 3 Safer 1038/1 Ekim 1628'de Salı akşamı vefat etti. Kameri hesaba göre doksana bâliğ olan yaşı, şemsi/güneş takvimine göre seksen yedi civarındadır. Cenazesi büyük bir merasimle kaldırılmış ve zaviyesinde bizzat kendisinin yaptırdığı türbeye defnedilmiştir.

Hüdâyî'nin ailesine dair çok az bilgiye sahibiz. Ali Çelebi[57] adında bir kayını ile Evliyâ Mehmed, Mustafa Ebrâr, Ali Murtazâ ve Abdulvâhid adında dört oğlu, Ayşe ve Ümmü Gülsüm adında iki kızı olduğunu *Sicill-i Osmânî*'den öğreniyoruz.[58] Türbedeki sandukalardan Hüdâyî'nin bunlardan başka beş çocuğunun daha bulunduğu anlaşılmaktadır. Onlar da Fatma Zehrâ, Ahmed Sıddîk, Ümmü Gülsüm, Zeyneb, Fatma Zehrâ'dır. Böylece Hüdâyî'nin on bir çocuğu olduğu ortaya çıkmaktadır. İlk Fatma Zehrâ'nın vefatından sonra bu ismi daha sonra doğan bir kızına tekrar vermiştir. İkinci Fatma Zehrâ, Zeyneb ve Ümmü Gülsüm hariç çocuklarının hepsi babalarından önce vefat etmiştir.

En büyük evlad acısını vebadan dolayı dört gün arayla peş peşe toprağa verdiği fidan gibi oğulları Mustafa ile Mehmed'in 1595 yılındaki ölümlerinde yaşadığını bu konuya dair yazdığı şiirinden anlıyoruz:

Terk edip bu sarây-ı vîrânı
Belki cümle sivâ-yı Sübhân'ı
Arzu etdi o vech-i Rahmân'ı

---

[50] *A.e.*, 300a.
[51] *A.e.*, vr. 11b.
[52] *A.e.*, vr. 239b-240a.
[53] *A.e.*, vr. 85a.
[54] *A.e.*, vr. 94b.
[55] Ebû Dâvûd, Melâhim, 1.
[56] *Tezâkir-i Hüdâyî*, vr. 10b- 11b.
[57] Hüdâyî, Padişah'a yazdığı mektubunda bir kaynından bahsetmektedir. Bu da herhâlde Ali Çelebi olmalıdır. Bkz. *Tezâkir-i Hüdâyî*, vr. 98b
[58] Süreyya Mehmed *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1308, IV, 318.

Katreden geçdi buldu ummânı
Neyledin Mustafâ'yı ey fânî
Kande gitdi Muhammedim kanı

Tan mıdır bülbül etse efgânı
Zayi' etdi o verd-i handânı
N'ola ger dökse gözlerim kanı
Görmez oldu o mâh-ı tâbânı
Neyledin Mustafâ'yı ey fânî
Kande gitdi Muhammedim kanı[59]

Hüdâyî, oğullarını kaybettiği veba salgını sırasında Padişah'ın emriyle Okmeydanı'nda halkla birlikte sahraya çıkmış ve hastalığın def'i için dua etmiştir.

Oğullarından Mehmed'in daha Bursa'da iken sünnet edildiğini *Vâkıât*'tan öğreniyoruz.[60] Yine oğullarından birisinin sünneti için yaptırdığı merasim münasebetiyle "dünyaya meyletti" denilmesi üzerine şu ilahîyi inşad ettiği rivayet edilmektedir:

Alan sensin veren sensin kılan sen
Ne verdinse odur dahî nemiz var
Hakîkat üzre anlayıp bilen sen
Ne verdinse odur dahî nemiz var[61]

Hâl-i hayatında erkek evladlarının hepsi vefat etmiş bulunan Hüdâyî'nin soyu kızları vasıtasıyla devam etmiştir. Kızı Ayşe Hanım'la damadı Mehmed Efendi'den Mustafa, Abdulhayy ve Mehmed adında üç torunu olmuştur.

Bunlardan Mustafa Efendi, ilmiyeye mensup bir zat olup Şeyhu'l-islam Abdurrahîm Efendi'nin mülazimi olmuş; Sarı Abdullah Efendi'den boşalan İzmir kadılığında bulunmuştur. Daha sonra Diyarbakır, Bağdad, Filibe, Üsküdar, Medine, Bursa ve Şam'da kadılık hizmetleri yapmıştır. Mahmûd Efendi de ilmiyeden bir zat olup muhtelif medreselerde müderrislik yapmıştır. Hüdâyî'nin diğer torunu Abdulhayy Efendi ise Mehmet Paşa Tekkesi şeyhi olmuştur.

Hüdâyî'nin kızı Şerife Fatma Hanım'ın oğlu olan Abdulhayy Efendi'nin oğlu Ebu's-Suûd Mehmed Efendi de müderrislik ve kadılık yapmış ve en son Ankara kadısı iken 1689 yılında vefat etmiştir. Hüdâyî'nin torunlarından biri de dergahında Muk'ad Ahmed Efendi'nin yerine şeyh olan Mes'ûd Çelebi'dir.

5- SEVENLERİNE DUASI

Hüdâyî'nin Üsküdar ve İstanbul'da tanınıp sevilmesine ve ziyaret edilmesine vesile olan menkıbevî bir duasından bahsedilmektedir. Rivayete göre Sultan I. Ahmed Han, sohbetteyken kendisine şöyle bir soru yöneltir: "Efendim, Abdülkâdir Geylânî hazretlerinin kıyamet gününde müntesiblerinden pek çok günahkâra şefaat edeceğine dair bir rivayet var. Bunun sıhhati konusunda ne buyurursunuz?"

Hüdâyî bir an murakabeye vardıktan sonra rivayetin doğruluğunu tasdik eder. Bunun üzerine Sultan Ahmed Han: "Sizin bizlere bir dua ve müjdeniz yok mudur?" diye sorar. Hüdâyî ellerini açarak şöyle dua eder:

"Kıyamete kadar bizi sevenler, kabrimizi ziyaret edenler ve ömründe bir kere türbemizin önünden geçtiğinde Fatiha okuyanlar bizimdir. Bize mensub olanlar denizde boğulmasın, ahir ömürlerinde fakirlik görmesin, imanlarını kurtarmadıkça göçmesin."[62]

Hüdâyî'nin bu duası çağından sonraki dönemlerde özellikle denizcilerin bu türbeyi ziyaretine vesile olmuştur. Osmanlı döneminde denizciler boğazdan Karadeniz ve Marmara'ya giriş ve çıkışlarında Anadolu yakasında Üsküdar'da Hüdâyî'ye, Beykoz'da Yuşa (a.s.)'a, Avrupa yakasında Eyüp'te Eyüp Sultan'a, Beşiktaş'ta Yahya Efendi'ye Fatiha okurlarmış.

II- HÜDÂYÎ'NİN YOLU: CELVETÎLİK

A- CELVETÎLİĞİN TARİHÇESİ

Hüdâyî, Celevetîlik'in kurucusu kabul edilir. Celvetîlik, Bayramîlik'in kolu müteşerri bir tarikattır. Azîz Mahmûd Hüdâyî, medreseden yetişen ilim adamı ve kadılık vasıflarına da haiz bir irfan ehli olarak tarikatın şer'î çizgilere bağlı kalmasına özen göstermiştir. Kuruluş yıllarında başına gaile açan Şeyh Bedreddin vak'asından sonra devlet, tarik erbabına karşı ölçülü hareket etmeye dikkat etmekteydi. Hüdâyî'nin yaşadığı dönem, Bayramîyye'nin bir başka koluna mensup İsmail Maşukî (1528) ve Bosnalı Hamza Bâli (1561) gibi melamî tavırlı kişilerin

[59] M. Gülşen, Külliyat, s. 141.
[60] *Vâkıât terc.*, vr. 21b-22a.
[61] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 279.
[62] M. Gülşen, *Külliyat*, s. 10

takibata uğrayıp idam edildiği bir dönemdi. Hüdâyî böyle hassas bir dönemde devlet, toplum ve halk üzerinde etkin bir irfan anlayışı geliştirdi ve icazetle kendisini temsil yetkisi verdiği 64 halife yetiştirdi. Halifelerinin 25'ini Bursa, İzmir, Aksaray ve Balıkesir gibi Anadolu şehir ve kasabalarına, 19'unu Bosna, Rumeli bölgesi ve Balkanlar'a, 7'sini İstanbul merkezine, 10'unu bugün Arap toprakları olan Suriye, Mısır ve Cezayir tarafına görevlendirdi.

Hüdâyî'den yaklaşık bir asır sonra yaşayan Celvetî şeyhi İsmâil Hakkı Bursevî, Celvetiyye'nin ilk defa İbrâhim Zâhid Geylânî'den zuhur ettiğini söyler. Ancak Celvetîlik Azîz Mahmûd Hüdâyî zamanında teşekkül etmiştir. Celvetîlik'in İbrâhim Zâhid Geylânî devrinde "hilal", Üftâde zamanında "yarım ay/kamer", Hüdâyî döneminde "dolunay/bedr" durumunda bulunduğu kabul edilir.[63]

Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin irşat silsilesi Üftâde, Hızır Dede ve Akbıyık Sultan vasıtasıyla Hacı Bayram Velî'ye ulaşır. Bayramîlik silsilesinin Nakşibendîlik ile münasebeti dolayısıyla Celvetîlik bazı Nakşî izler de taşır.

Hüdâyî'den sonra Celvetîlik, İstanbul'da aynı kuvvetle temsil edilememekle birlikte nüfûzunu devam ettirmiştir. İstanbul son dönemlere kadar Celvetîlik'in en yaygın bulunduğu yer olma hüviyetini sürdürmüştür.

Celvetîlik'in Selâmiyye, Hakkıyye, Hâşimiyye ve Fenâiyye adları ile anılan dört kolu vardır. Selâmiyye Üsküdar'da bir mahalleye adını veren ve Kısıklı'da medfun bulunan Ali Selâmi Efendi'ye bağlıdır. Hakkıyye, Osmanlı döneminin en velud sufî müellifi Bursalı İsmail Hakkı'ya nispet edilir. Hâşimiyye, Bektâşîlik ve Melâmîlik neşvelerini de cem' eden Hâşim Baba'ya mensuptur. Fenâiyye ise Ali Fenâi Efendi'ye ulaşan bir silsileye sahiptir.

Gerek Hüdâyî devrinde gerekse daha sonraki devirlerde Balkanlar'da Filibeli İsmâil Efendi, Saçlı İbrâhim Efendi, Atpazarî Osman Fazlı Efendi gibi seçkin âlim ve arifler tarafından temsil edilen Celvetîlik, Balkanlar'ın en yaygın yollarından biri oldu. İkinci merkezi durumunda bulunan Bursa'da Celvetîlik, Üftâde'nin torunları ile İsmâil Hakkı Bursevî gibi mürşidler vasıtasıyla son dönemlere kadar itibarını sürdürdü.

Celvetîlik'in Üsküdar'daki merkez dergahında Hüdâyî'nin vefatından tekkelerin kapatılmasına kadar yirmi üç şeyh, postnişin olarak görev yapmıştır. Dergahın son şeyhi Abdülgafur Âbid Efendi'dir.

B- CELVETÎ DERGAHLARINDA ZİKİR VE MUSİKİ

Celvetî zikrine "nısf-ı kıyam" adı verilir. Diz üstü icra edilen bu zikre "Hızır kıyamı" da denir. Halka hâlinde oturarak ve yarı diz üstü kalkılarak icra edilir.

Mutasavvıf ve şair hüviyetinin yanı sıra bir musikişinas olan Azîz Mahmûd Hüdâyî yazdığı ilâhileri bizzat besteleyerek tekkesinde okutmuş, sonraki asırlarda yaşayan musikişinaslar da onun manzumelerine besteler yapmışlardır.

Hüdâyî nağme ve musikinin insan yüreğini titreten ve asıl mesajı algılamasını sağlayan özelliğine dikkat çekmek için *Keşfü'l-kınâ' an vechi's-semâ* adında bir risale yazmıştır. Hüdâyî musiki dinleme ve bunun meşruiyeti hakkında yazdığı risalesinde musikinin bir vasıta olduğunu, bu nağmelerle insanların gönüllerine bilgi, marifet ve duygu ekilmesinin mümkün olabileceğini ifade etmiştir. O yüzden irfan geleneğimizde Hüdâyî'nin ve yolunun çok ciddi bir kültür birikimi oluşmuştur.

Hüdâyî tekkesinde halifeleri Hâfız Kumral ve Şâban Dede gibi meşhur musikişinasların zâkirbaşılık yapmaları ve daha sonra Celvetî şeyhlerinin birçoğunun bestekâr olması, Celvetîlik'te musikiye verilen önemi gösterir.

III- ESERLERİ

Hüdâyî, iyi bir medrese eğitimi gördükten sonra kadılık ve müderrislik payelerine erişmiş bir âlimdi. Ayrıca Mısır-Şam'da yaklaşık üç yıl kalmış olmanın sağladığı avantajla anadili Türkçe kadar Arapça'ya da hâkimdi. Bu yüzden sayıları otuza yaklaşan eserlerinin çoğunu Arapça, bir kısmını da Türkçe yazmıştır.

A- ARAPÇA ESERLERİ

1- *Nefâisü'l-mecâlis*. Tasavvufî bir tefsirdir. Fatih Camii ile Üsküdar Mihrimah Sultan Camiin'de yaptığı tefsir derslerinden oluşmaktadır. Ancak Kur'an'ın tamamını değil, seçilen bazı ayetleri tasavvufi olarak açıklamıştır. Yazmalarının bir kısmı iki, diğerleri üç cilt hâlinde olup en düzgün ve en eski nüshası halifelerinden Filibeli İsmail Efendi tarafından istinsah edilen Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshadır (Şehid Ali Paşa, nr. 172-174).

2- *Câmiu'l-fazâil ve kâmiu'r-rezâil*. İlmî, amelî ve ahlaki faziletleri anlatan bu risale, Hüdâyî'nin en meşhur ve en yaygın eserlerinden biri olup en eski nüshası Köprülü Kütüphanesi'ndedir (nr. 1853/3). Eser H. Kâmil Yılmaz tarafından *İlim Amel ve Seyr ü Sülûk* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1988).

3- *Miftâhu's-salât ve mirkâtü'n-necât*. Namazın fazilet ve hikmetlerini anlatan risalede Muhyiddin İbn Arabî ve Şihâbeddin Sühreverdî gibi büyük mutasavvıfların fikirlerine de yer verilmiştir. 1010/1601 tarihli en eski yazma nüshası Murad Molla Kütüphanesi'ndedir (nr. 1314/4). Bu risale de H. Kâmil Yılmaz tarafından tercüme edilerek *İlim Amel ve Seyr ü Sülûk* adlı eserin sonunda yayımlanmıştır.

4- *Hulâsatü'l-ahbâr fî ahvâli'n-nebiyyi'l-muhtâr*. Hüdâyî'nin hilkat, varlık ve hakikat-i Muhammediyye gibi tasavvufi konuları işlediği yaklaşık altmış varaklık bir eseridir. En eski yazma nüshası 1037/1627 tarihli olup Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'ndedir (Hüdâyî, nr. 258). Eser Kerim Kara ve Mustafa Özdemir tarafından *Âlemin Yaratılışı ve Hz. Muhammed'in Zuhuru* adıyla (İstanbul 1997) neşredilmiştir.

[63] Bursevî, *Silsile-i Celvetiyye*, s. 63.

5- *Habbetü'l-mahabbe*. Allah, Peygamber ve ehl-i beyt sevgisini anlatan küçük bir risaledir. Ahmed Remzi Akyürek tarafından *Mahbûbü'l-ahibbe* adıyla tercüme edilen bu risaleyi Rasim Deniz yeni harflerle yayımlamıştır (*Habbetü'l-mahabbe Tercümesi Mahbûbü'l-ahibbe*, Kayseri 1982).

6- *Keşfü'l-kınâ' an vechi's-semâ'*. Semâın meşruiyetini müdafaa için yazılmış olan bu risalenin 1016/1607 tarihli nüshası Köprülü Kütüphanesi'ndedir (nr. 1583/ 7). Eser H. Kâmil Yılmaz tarafından tercüme edilerek neşredilmiştir ("Hüdâyî'nin Semâ Risâlesi", *MÜİFD*, IV, İstanbul 1986, s. 273-284).

Bunlardan başka: 7- *Hayâtü'l-ervâh ve necâtü'l-eşbâh*, 8- *el-Fethu'l-ilâhî*, 9- *Tecelliyât*, 10- *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, 11- *Fethu'l-bâb ve ref'u'l-hicâb*, 12- *el-Mecâlisü'l-va'zıyye* adlı Arapça eserleri vardır. 13- *Vâkı'ât*. Şeyhi Üftâde'nin sohbetlerinde tuttuğu notlardan meydana gelen günlük niteliğinde bir eserdir. Yazmaları genellikle üç cilt hâlinde tertip edilmiş olan eserin, üzerinde Hüdâyî'nin hattı olduğuna dair bir kayıt bulunan noktasız talik kırması bir yazı ile yazılan nüshası Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'ndedir (Hüdâyî, nr. 250). 14- *Ahvâlu'n-Nebiyyi'l-Muhtâr aleyhi Salevâtullahi'l-Meliki'l-Cebbâr*. 15- *el-Es'ile ve'l-ecvibe fi ahvâli'l-mevtâ*. 16- *Hâşiye Kuhistânî fî şerh-ı fıkh-ı Keydânî*. 17- *Mecmûa-i Hutab*. 18- *Merâtibu's-sülûk*. 19- *Şemâilu'n-nübüvveti'l-Ahmediyyeti'l-Muhammediyye*.

B- TÜRKÇE ESERLERİ

1- *Dîvân*. *Dîvân-ı İlâhiyyât* olarak da bilinen eser, Hüdâyî'nin 255 kadar ilahisinden başka rubâî ve kıtalardan oluşur. Pek çok yazma nüshası bulunan eser, Sahaf Nuri ve M. Gülşen Efendi tarafından eski harflerle (İstanbul 1287, 1338), Kemaleddin Şenocak ve Ziver Tezeren tarafından yeni harflerle; Mustafa Tatçı tarafından ise Osmanlıca tıpkı basım ve yeni harflerle ayrı ayrı yayımlanmıştır (İstanbul 1970, 1985, 2005).

2- *Necâtü'l-garîk fi'l-cem'i ve't-tefrîk*. Tasavvuf terimlerinden cem' ve fark, vahdet ve tevhid konularının manzum olarak anlatıldığı bir risaledir. *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî* içinde *Dîvân*'la birlikte yayınlanmıştır (İstanbul 1287, 1338). *Necâtü'l-garik*, Muzaffer Ergür ve Adalet Çakır tarafından yeni harflerle neşredilmiştir (*Külliyat-ı Hazret-i Hüdâyî,* İstanbul 2015).

3- *Tarîkatnâme*. Celvetîyye tarikatı âdâbını anlatan bir risaledir. Bu eser ilk iki eser gibi Sahaf Nûri ve *M. Gülşen Efendi* tarafından *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdâyî* içinde yayımlanmıştır (İstanbul 1287, 1338). Sahaf Nuri neşrinin sonunda Hüdâyî'nin kısa bir hâl tercümesiyle tarikat silsilesine yer verilmiştir. M. Gülşen Efendi ise bu üç eserin baş tarafına daha geniş bir hâl tercümesi ve Hüdâyî'nin Arapça *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* adlı eserini de ilave ederek neşretmiştir (İstanbul 1338). Bu risaleler, son zamanlarda Muzaffer Ergür ve Adalet Çakır tarafından neşredilmiştir (*Külliyat-ı Hazret-i Hüdâyî*, İstanbul 2015).

4- *Mektûbât* ya da *Tezâkir*. Hüdâyî'nin III. Murad ve diğer padişahlarla bazı devlet ricaline gönderdiği mektuplardan oluşur. 152'si Türkçe, yirmi iki kadarı da Arapça mektuptan oluşan *Mektûbât*'ın bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Fatih, nr. 2572). Bu eser M. Salim Güven tarafından *Çeşitli Yönleriyle Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin Mektupları* adıyla yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır (M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü).

5- *Nasâih ve Mevâiz*. Hüdâyî'nin vaaz ve nasihatlerini ihtiva eden eser 237 varak olup kırk üç bölümden oluşur. Bilinen tek yazma nüshası Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'ndedir (Hüdâyî, nr. 266). Safi Arpaguş tarafından *Sohbetler* adıyla neşredilmiştir (İstanbul 1995, 2006).

6- *Mi'râciyye*. Mi'rac hadisesini ayet ve hadislerin ışığı altında anlatan bir risale olup bir nüshası Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'ndedir (Hüdâyî, nr. 262). İbrahim Aksu (*Tasavvuf Dergisi*, İstanbul 2009, sy. 24, s. 81-96) ve Muzaffer Ergür, Adalet Çakır tarafından neşredilmiştir (*Külliyat-ı Hazret-i Hüdâyî,* İstanbul 2015, s. 142-162).

7- *Ecvibe-i Mutasavvifâne*. Muhtelif talebe ve müridleri tarafından sorulan sorulara verilen cevaplardan oluşur.

İKİNCİ BÖLÜM

EDEBÎ ŞAHSİYETİ VE ŞİİRLERİ

I- EDEBÎ ŞAHSİYETİ VE SANATI

Hüdâyî, Ahmed Yesevî ve Yûnus Emre gibi tekke şâirlerinin yolunda yürüyerek şiiri mahz-ı sanat telakki etmediğini; sanatı sanat için icra etmek gibi bir kaygı taşımadığını gösterdi. Aksine sanatı davet için insanlığın hizmetinde kullandı. Kâfiye için manayı terk yerine, bazen mana için kâfiye ve vezni terkettiği bile olmuşsa da şiirlerinin tamamına yakın bir kısmını arûz kalıpları içinde büyük bir ustalıkla söylemiştir.[64] Divan edebiyatı şâirlerini anlatan tezkirelerde biyografisine yer verilmemiş olması, onun divân şâiri olmadığını gösterir. Onun şiirleri berrak bir Türkçeyle sehl-i mümteni tarzında ve son derece lirik mahsullerdir.

"Tasavvufî Halk Edebiyatı" grubunda mütalaa edilen tekke şâirlerimizin bir çoğu gibi Hüdâyî'nin şiirlerinde de vezin ve şekil bakımından Yûnus tesiri görülmektedir. Ancak "vahdet-i vücûd" fikrini onun kadar açık işleyememiştir. Buna sebep de Hüdâyî'nin ilmî olgunluğa erişmiş bir müderris ve kadı hüviyetiyle şeriatın zahirine çok sıkı bağlı olması ve vahdet-i vücûd fikrinin açıkça işlenmesinin yanlış anlaşılmaya ve dolayısıyla "mezleka-i akdâm" denilen ayak kaymasına yol açabileceği endişesi taşımasıdır.

Hüdâyî, Ahmed Yesevî ve Yûnus Emre yolunda yürüyerek hikmet tarzında ta'lîmî mahiyette; yani didaktik şiirler yazmıştır. Onun bir şiirini Yûnus'la mukayeseli olarak sunduğumuzda ne kadar benzediği görülecektir:

Yûnus:
Ne varlığa sevinirem
Ne yokluğa yerinirem
Aşkın ile avunurem
Bana seni gerek seni

Hüdâyî:
Neyleyeyim dünyayı
Bana Allah'ım gerek
Gerekmez mâsivâyı
Bana Allah'ım gerek[65]

Yûnus:
Aşkın şarabından içem
Mecnun olup dağa düşem
Sensin dün ü gün endişem
Bana seni gerek seni

Hüdâyî:
Ehl-i dünya dünyada
Ehl-i ukbâ ukbâda
Her biri bir sevdada
Bana Allah'ım gerek[66]

Yûnus:
Sûfîlere sohbet gerek
Ahîlere ahret gerek
Mecnunlara Leylâ gerek
Bana seni gerek seni.

Hüdâyî:
Mecnun ister Leylâ'yı
Vâmık özler Azrâ'yı

---

[64] Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi,* İstanbul 1976, II/702.
[65] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 111.
[66] *A.e.*, s. 111.

N'idem gayrı sevdayı
Bana Allah'ım gerek[67]

Hüdâyî şiirlerindeki lirizm sebebiyle "Tasavvufî Halk Edebiyatı"nın muvaffak şâirleri arasında sayılmaktadır. Hüdâyî, aruz vezninin hece veznine çok benzeyen: "Fâilâtün/fâilâtün/fâilûn; müstef'ilün/müstef'ilün; mefâîlün/mefâîlün/feûl" kalıplarını ustalıkla kullanmıştır.

Hüdâyî tekke şâiri sıfatıyla yolunu izlediği Yûnus Emre'den farklı olarak az da olsa Arapça ve Farsça şiirler, Türkçe-Arapça karma mülemmalar yazmıştır.

Şiiri serbest fikirleri aksettirmekten çok, dinî ve ahlaki bilgileri öğretmede araç olarak kullanmıştır. Aşağıdaki şiiri buna bir örnektir:

Kim umar senden vefâyı
Yalan dünya değil misin
Muhammedü'l-Mustafâ'yı
Alan dünya değil misin

Yürü hey bî-vefâ yürü
Sensin hod bir köhne karı
Nice yüz bin erden geri
Kalan dünya değil misin

Sihrile donadıp kendin
Meydâna salan semendin
Âleme mihnet kemendin
Salan dünya değil misin

Kasdedip halkın özüne
Toprak doldurup gözüne
Ehl-i gafletin yüzüne
Gülen dünya değil misin

Eğer şâh u eğer bende
Her kişiyi salan bende
Kimse mekân tutmaz sende
Vîran dünya değil misin

Kimisini nâlân edip
Kimisini giryân edip
Âhır-ı kâr uryân edip
Soyan dünya değil misin

İşin gücün dâim yalan
Çok kişiden arta kalan
Nice kerre boşaluben
Dolan dünya değil misin[68]

Zaman zaman Fuzûlî gibi divan edebiyatı tarzında aruz vezniyle yazılmış şiirleri de vardır. Bu şiirlerinden onun Tasavvufî Halk Edebiyatı'nın yanı sıra Dîvan Edebiyatı'na da aşina olduğu anlaşılmaktadır:

Gâr-ı sadrıma Habîb'im olalı aşkın nihân
Başım üstünde hamâm-ı gam yapıpdır âşiyân
Ankebût-i dâğ-ı mihnet perde çekmişdir ana
Bu değildir gördüğün ey yâr-ı sâdık her zamân
Âfitâbım bir hilâl-ebrû kulundur mâh-ı nev
Âsumân şeh-nişînindir sipihridir nişân
Dolanır her şeb çerâğ-ı encüm ile kevkebi

[67] *A.e.*, s. 113.
[68] M. Gülşen, *Külliyât*, 109; *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 169-171.

Bir tarîk ile sana yol bulmak ister keh-keşân
Şâne ile aşina olup sabâya uymasa
Dostum çıkmazdı başdan kâkül-i anber-feşân
Müşkilin "es-sabru miftâhü'l-ferec"le hâil edip
"Ba'de usrin yüsr" fikriyle nazar kıl her zamân
Sûret-i bî-ma'nîden pâk eyleyip dil deyrini
Halvet ü celvette zikrullâhı et vird-i zebân[69]

Hüdâyî'nin şu şiirini Kanûnî Sultan Süleyman'a nazîre olarak yazdığı rivayet edilir:

Hâzin-i esrâr-ı lâhut ol ki sultanlık budur
"Kenz-i lâ-yefnâ"ya mâlik ol beğim hanlık budur
Tavk-ı tâat bağlayıp ıfrît-i nefsin boynuna
Âsaf-ı akla riayet kıl Süleymanlık budur
Kalb-i Âdem mazhar-ı envâr-ı Hak olduğuna
Secde-i şükr eylemezsen ayn-ı şeytanlık budur
"Kâbe kavseyn"in Hüdâyî fehm edib cemiyetin
Vâsıl ol "sırr-ı ev ednâ"ya müselmanlık budur[70]

II- ŞİİRLERİ

Hüdâyî'nin şiirlerinin yer aldığı iki eseri vardır. Bunlardan biri *Dîvân-ı İlâhiyât*; diğeri ise *Necâtü'l-garîk fi'l-cem' ve't-tefrik*'tir. Hüdâyî'nin şiirlerinde tekke şâiri olarak iki önemli özellik öne çıkmaktadır:

1- Şiiri ilahî hakikati anlatmada bir araç görmek; halkı Hakk'a davet etmede vasıta olarak kullanmak ve yazılanları beste ile tekrarlamak,

2- Tasavvufun sülûk konularının yanı sıra marifet, muhabbet ve aşk konularıyla "varlık, insan ve Allah" konularını şiirle anlatmak.

Genelde *Dîvân*'larda, özelde *Hüdâyî Dîvânı*'nda varlığın birliği anlayışında kenz-i mahfi, elest bezmi, marifet, muhabbet ve aşk, vahdet-i vücûd, fâil-i mutlak gibi konular öne çıkmaktadır. *Hüdâyî Dîvânı*'nda bu sayılanlardan başka tevhid, naat, münacat ve dualar ile bazı sosyal konulara dair hikmetli sözlerin manzum ifadeleri yer almaktadır. *Necâtü'l-garîk* ise daha çok cem-fark ve vahdet konularını sülûk üzerinden anlatmaktadır. Hüdâyî'nin şiirlerini daha yakından anlayıp tanımak adına biz bu bölümde konuyu dört başlık altından inceleyeceğiz.

A- Hüdâyî'nin şiirlerinde seyr u sülûk,

B- Hüdâyî'nin şiirlerinde marifet, muhabbet ve aşk,

C- Hüdâyî'nin şiirlerinde varlık ve insan,

D- Hüdâyî'nin şiirlerinde sosyal ve dinî hikmet.

A- ŞİİRLERİNDE SEYR U SÜLÛK

Tekke şâirleri şiiri irşat aracı olarak görürler. Hüdâyî'nin şiirlerinde de irşat ve sülûk konularını anlatan ifadelere sıkça rastlamak mümkündür. Bunlar sülûk mertebelerinden başlayarak kulluk edebi, sünnete sarılmak, nefsi aşmak, tarikat ve mürşidin lüzumu, fena ve baka, mahv, uzlet ile kesrette vahdete ermeye kadar uzanan muhtelif konulardır.

1- SEYR U SÜLÛK MERTEBELERİ

İrfan geleneğinde Hakk'a ermenin, hakikate ulaşmanın genelde üç mertebesi vardır: Şeriat, tarikat ve hakikat. Bunlar birbirine bağlı iç içe geçmiş halkalar gibidir. Şeriat en dışta, hakikat özde ve içtedir. Tarikat ise dıştan içe yoldur. Hüdâyî bu mertebeleri aşmak ve Hakk'a erişmek için niyaz hâlindedir:

Münevver eyleyip nûr-ı şerîat
Sırât-ı müstakîm olsun tarîkat
İhâta eylesin bahr-ı hakîkat
Meded ey padişahlar padişahı
Tarîkat potasında nefsi kal' et
Bu kâl içinde koma ehl-i hâl et
Esirge lâyık-ı bezm-i visâl et
Meded ey padişahlar padişahı[71]

[69] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 524.
[70] M. Gülşen, *Külliyât*, 69; *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 161-163.
[71] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 61.

2- KULLUK EDEBİ

Hüdâyî'ye göre Hakk'a kul olmak ve muradını bulmak isteyen kimsenin edeb gözlemesi olmazsa olmazdır:

Hakk'a kul olmak istersen
Edeb gözle edeb gözle
Muradın bulmak istersen
Edeb gözle edeb gözle[72]

İnsan-ı kâmil, hatta insan olma yolunda en etkin yöntem edebdir. Şeytan edeb gözetmediği için merdud olmuştur. Der ki Hüdâyî:

Edebdir hilye-i insân-ı kâmil
Edeb terk etti redd oldu Azazil
Dilersen olasın makbûl-i Hazret
Müeddeb ol bulasın tâ ki kurbet[73]

Kullukta vuslata ermek derdinde olanın daha farklı bir edeb çizgisinde yürümesi, su gibi arınması, tevazu ile yerlerde sürünmesi gerektiğini Hüdâyî şöyle anlatır:

Cân terkini urmadan
Cânân eline girmez
Zünnârını kırmadan
İmân eline girmez

Ey lâf urucu nâ-merd
Âhen döğülür mü serd
Olmadan esîr-i derd
Dermân eline girmez

Su gibi arınmazsan
Yerlere sürünmezsen
Taşlarla urunmazsan
Ummân eline girmez

3- SÜNNETE SARILIP NEFSİ AŞMAK

İrfan yolunun en erdirici ve kestirme yöntemi Hz. Peygamber'in sünnetine sarılmaktır. Nitekim Hüdâyî bu gerçeği şöyle ifade eder:

Resûl'ün sünnetin tutmak hakîkat yoluna gitmek
Sarây-ı vahdete yitmek ne devlet ne saâdettir[74]

Sünnet yoluna girdikten sonra sâlike yakışan, insanı Hakk yoldan çıkaran nefse uyma belasından kurtulmaktır. Dervişlik için kibir ve ucüb duygularından arınmaktır:

Nefse uyup râh-ı Hak'dan taşra çıkmak yol mudur
Kibr ü ucb ile adın dervîş takmak yol mudur
Matlabın a'lâyiken ednâya akmak yol mudur
Yâr-ı bâkî var iken ağyâra bakmak yol mudur[75]

Çünkü nefsi aşmadan Hakk'ın büyük-küçük, erkek-dişi bütün kullarına hizmet etmek zordur:

Hep Hak'ın kullarıdır küçük büyük erkek dişi
Hizmet-i Mevlâ'da olmaktır kul olanın işi
Anladın mı Rabb'ini hey kendüyü bilmez kişi

---

[72] *A.e.*, s. 289.
[73] *Necatü'l-garik*, (*Külliyat)* s.38.
[74] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 67.
[75] *A.e.*, s. 319-321.

Hâzır iken Hâlik'ın etrâfa bakmak yol mudur[76]

4- TARİKAT VE MÜRŞİD

Şeriat, tarikat ve hakikat olarak ifade edilen mertebelere sülûk etmeden ve bu sülûkü mürşid marifetiyle gerçekleştirmeden maksada vasıl olunmaz. Hüdâyî şöyle der:

Sâlik-i râh-ı tarîkat ol beğim evlâ budur
Mazhar-ı nûr-ı hakîkat ol beğim a'lâ budur[77]

Tarikata sülûk ancak arif-i kâmil bir mürşidle gerçekleşebilir:

Mürşid-i râh-ı hakîkat ârif-i kâmil gerek
Sâkin-i sahn-ı hidayet Hazrete vasıl gerek[78]

Nefsin hevasına düşmüş gaflet ehli kimsenin, derdli bir kâmilin elini tutmadan yol bulması zordur:

Ey hevâ-yı nefse düşmüş gaflet ehli derd-mend
Tut elin bir kâmilin bulmak dilersen dest-res[79]

Şeyhine sıdk ile hizmet eden, hak yolunda can ve bedenini harcayan, şeyhinin emrini kabul ile kapısında gönülden bende olan ise kat'-ı meratib etmede işi kolaylaştırmış olur:

Hizmet eyle pîrine sıdk ile sen
Hak yolunda bezl ede gör cân ü ten

Her ne kim emr ede et anı kabul
Kapusında ola gör cân ile kul[80]

5- FENA, MAHV, BAKA VE UZLET

İrfan yolunda nefsten; benlik iddiasından ve dünyadan geçmeden gerçek sevgiliye ulaşmak mümkün değildir. Tasavvuf nefsi tezkiyedir ve fena ile onu toprak yapmaktır:

Tasavvuf nefsini pâk eylemektir
Fenâ ile ânı hâk eylemektir[81]

Bu yüzden kişiye lazım olan nahivden çok mahvdır:

Nahve sarf eyleme ömrün yürü mahv öğrenigör
Kişi mahbûb-ı hakikîye fenâ ile erer[82]

Yokluğun da sınırı yokluk içinde yokluktur. Bu suretle insan bakâ bulur:

Bulan fenâ-ender-fenâ
Bulur Hüdâyî ol bakâ[83]

İrfan yolunun yolcusu halvet ve uzlet ihtiyar ettikçe Hakk'a vuslatta karar kılma imkânı bulur:

Halvet ü uzletde eylersen karâr

[76] *A.e.*, s. 321.
[77] *A.e.*, s. 535.
[78] *A.e.*, s. 538.
[79] *A.e.*, s. 367-369.
[80] *A.e.*, s. 519.
[81] *Necâtü'l-garik*, (*Külliyat)* s. 36.
[82] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 534.
[83] *A.e.*, s. 199.

Umulur müyesser ola vasl-ı yâr

6- KESRETTE VAHDET

Bu dünya sayısız varlıklarla bir arada yaşadığımız bir kesret âlemidir. Ama aradığımız birliktir, vahdettir. Kesrette vahdeti bulmak için sâlike lazım olan önce fenâ/yokluktur:

Lâzım olan sâlike yokluk durur
Mâni' olan Hazrete çokluk durur[84]

İster isen doğru yol
Bir Efendi'ye kul ol
Bu kesretde vahdet bul
Tevhîde gel tevhîde[85]

B- ŞİİRLERİNDE MARİFET, MUHABBET VE AŞK

1- MARİFET

Tekke şâirleri, dîvan şâirleri gibi marifet, muhabbet ve aşk konusuna ayrı bir önem verirler. Marifet ve muhabbet arasında anlamlı bir ilişki vardır. İnsan önce tanır, sonra sever. Bu yüzden muhabbet ve aşk, iman konusunda da anlamlı bir değeri hâizdir. İrfan yolunun anahtar kavramı marifettir. Kur'an'da insanın yaratılış sırrını anlatan ayetteki: "***Bana kulluk etsinler.***"[86] ibaresi beni tanısınlar (marifet) diye tefsir edilmiştir. Çünkü marifet insanın yaratılış sırrıdır: Nitekim Hüdâyî der ki:

Müfesserdir ibadet marifetle
Bilinmez iş bu câh u menziletle

Sakın kim olma bu mânâya câhıd
Kelâm-ı küntü kenzen ana şâhid[87]

Marifet kendini bilip, Hakk'ı tanımak ve insan olmaktır. Marifete eren Hakk'ı tanımış; hem de tam olarak bilmiş ve itiraf etmiştir. Zira şeref isteyen kulluğun şartı, Sultan'ı bilmektir.

Hakk'ı bilmek isteyen
İnsânı bilmek gerek
"Men arefe men aref"
"Kad arefe va'teref"
Kullar isterse şeref
Sultan'ı bilmek gerek

Marifet sahibi olan, gerçek sultanı bilen, ehl-i iman olan insan derdlidir. Nefsin teşvişinden kurtulmuştur. Kur'an'ı bilerek furkanı anlamıştır. Masivadan elini yuyup, katreyi geçip ummana ermiştir.

Derddir âşıkın işi
Yokdur gayrı teşvîşi
Kur'ân'ı bilen kişi
Furkân'ı bilmek gerek
Mâsivâdan elin yu
Kandırmasın değme su
Hüdâyî katreyi ko
Ummânı bilmek gerek[88]

[84] *A.e.*, s. 532.
[85] *A.e.*, s. 231.
[86] ez-Zâriyât, 51/56.
[87] *Necâtü'l-garîk* (*Külliyat)*, s. 32.
[88] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 277-279.

İlim ile marifet ayrı şeylerdir. İlme mağrur olmak irfana engeldir. Hüdâyî der ki:

Dahi hem olma zâhir ilme mağrur
Ki irfan mektebinden olasın dûr[89]

Marifetin hazzını tadan ve irfan ehlinden olan kimse dünyada öylesine bir haz yaşar ki, ahiret cennetine bile hasret çekmez olur. Nitekim Hüdâyî bunu şöyle ifade eder:

Ârifin bir cenneti var âlem-i dünyada kim
Âhiret cennâtına aslâ tehassür eylemez[90]

2- KENZ-İ MAHFÎ

İrfan ehlinin "kenz-i mahfî" anlayışına göre marifet ve muhabbet bir birine bağlı iki değerdir. Kenz-i mahfi/gizli hazine anlayışı, eşyanın ilahî gizli hazineden zuhura geldiğini ve aşk deryasının sevgi rüzgârıyla dalgalanması sonucu varlığın oluştuğunu ifade eder. Marifete muhabbet, bilinmeyi sevmektir. Hüdâyî kenz-i mahfiyi şöyle anlatır: Denizin üstündeki dalgalar denizden ayrı olmadığı gibi bu âlemdeki varlıklar Hakk'ın vücudundan ayrı değildir. Sadece görüntü ve zuhur itibariyle ayrı gibi görünür.

Kenz-i mahfîden zuhûra geldi eşya lâ-cerem
Bâd-ı hubb ile temevvüc etdi çün deryâ-yı aşk[91]

Allah Teâlâ nur perdeleriyle kendisini bazen gizler, bazen de kenz-i mahfi sırrını âlemlere ilan eder:

Geh perde-i envâr ile kendüzünü pinhân eden
Geh "küntü kenz" esrârını âlemlere i'lân eden

Kendisini Tûr-i Sinâ'da görmek murad eden Musa (a.s.)'a teselli için Allah önce: "...***Sen Beni göremezsin...***"[92] deyip sonra dağa tecelli ederek bir veçhile ihsanda bulunmuştu:

Tûra tecellî eyleyip diller tesellî eyleyip
Musâ'ya deyip "Len terân" ol vech ile ihsân eden

Hz. Peygamber (s.a.s.)'i ise miraçta saray-ı vahdete davet ederek zatını seyr imkânı bahşetmek suretiyle sınırsız lütuflarda bulunmuştu:

Varıp sarây-ı vahdete seyr etmeğe sırr-ı Habîb
Mi'râca da'vet eyleyip eltâf-ı bî-pâyân eden[93]

3- MUHABBET VE AŞK

Muhabbet, başlangıçta Hakk'tan zuhur etmiş ve bütün âlemin icadına sebep olmuştur. Nitekim: "...***Allah onları, onlar da Allah'ı severler...***"[94] ayetinde de muhabbetin önce Hakk'tan zuhur ettiği ifade edilmektedir. Âlemde aşka yabancı hiçbir zerre yoktur. Fakat her yaratığın aşkı kendi istidad ve kabiliyetine göredir. Nefse galebe çalmak için en kestirme yol aşk yoludur.

Ariflere göre iki tür aşk vardır:

a- Aşk-ı mecazi, b- Aşk-ı hakiki.

Aşk-ı mecazi de aşk-ı hımârî ve aşk-ı hezârî olmak üzere ikidir.

Aşk-ı hımârî, tenin tene ilgi ve yönelişidir, hiçbir asaleti yoktur, nefsânî sefih bir duygudur.

Aşk-ı hezârî ise bülbülün güle, ruhun ruha yönelişidir. Güzellik ve cemale olan tutkudur. Böyle bir aşkın mecazdan hakikate ermesi umulur. Bu yüzden mecaz, hakikat köprüsü kabul edilir. Nitekim Hüdâyî insanın fıtratında mecazi ve hakiki aşka istidadın fıtrî olduğunu, yaradılışta Âdem'in tinetine konulduğunu, bu yüzden Âdem'in cenneti bir dane uğruna satan bir aşk bilgini olduğunu şöyle ifade eder:

Tînet-i Âdemde konmasa eğer sevdâ-yı aşk

---

[89] *Necâtü'l-garîk* (*Külliyat*), s. 46.
[90] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 530.
[91] *A.e.*, s. 381-383.
[92] el-A'raf, 7/143.
[93] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 135.
[94] el-Bakara, 2/165.

Cenneti bir dâneye satmazdı ol dânâ-yı aşk[95]

Bu yüzdendir ki mecazi de olsa sevgi ve aşk şarabından bir yudum içen onun zevk ve hoşluğundan sarhoş ve hayran olur:

Cür'a-i câm-ı mahabbetden ki kim nûş eyleye
Anı ol zevk ü safâ hayrân ü medhûş eyleye[96]

Ancak Hüdâyî'nin gözünde gerçek ve mutlak aşka ermenin yolu, çile çekmek ve bedel ödemekten geçmektedir:

Sebzeyi yabanda mı buldu sanırsın nev-bahâr
Çekdi hamsînin içinde nice nice erba'în[97]

Âşık, gam derdinden yüz çevirmeyen, cefâdan lezzet alandır. Çünkü derdleri kendine zevk edinen gönül olgunlaşır. Nitekim Hüdâyî şöyle der:

Cefâdan yüz çevirmez derd-i gamdan lezzet almıştır
Benim dîvâne gönlüm çok belâdan arta kalmıştır[98]

Hüdâyî varlık âlemindeki her şeyin Allah aşkıyla deveran ettiğini, aşk ile O'nu özlediğini lirik ifadelerle şöyle anlatmaktadır:

Hudâyâ cümle-i âlem
Sana âşık seni özler
Melek cinn ü benî-Âdem
Sana âşık seni özler

Zemîn olmuş yolunda hâk
Eder deryâ yakalar çâk
Dün ü gün raks eder eflâk
Sana âşık seni özler

Seherde açılan güller
Öten şûrîde bülbüller
Benefşelerle sünbüller
Sana âşık seni özler

Eğer mihr ü eğer zerre
Eğer bahr ü eğer katre
Eğer tûbâ eğer sidre
Sana âşık seni özler

Eğer hûrî eğer gılmân
Eğer Mâlik eğer Rıdvân
Sekiz cennet yedi nîrân
Sana âşık seni özler

Eğer gâib eğer hâzır
Eğer bâtın eğer zâhir
Eğer mü'min eğer kâfir
Sana âşık seni özler

Kamunun matlabı birdir

[95] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 381-383.
[96] *A.e.*, s. 543.
[97] *A.e.*, s. 531.
[98] *A.e.*, s. 545.

Yâ niçün ba'zı kâfirdir
Aceb hâlât aceb sırdır
Sana âşık seni özler

Eğer kâim eğer kâid
Eğer zâhid eğer âbid
Eğer râki' eğer sâcid
Sana âşık seni özler[99]

4- MECAZDAN HAKİKATE, KESRETTEN VAHDETE

Hüdâyî her şeye rağmen mecazi aşktan ilahi aşka geçmek gerektiğini, bülbülün talebinin gülden olduğunu, oysa asıl aşkın gülün de sahibine olması gerektiğini anlatır ve der ki:

Feryâd edersin rûz ü şeb
Bu derdine n'oldu sebeb
Gülden ne eylersin taleb
Bülbül haber vergil bize

Aşkıyla ser-mest olduğun
Gülden nice bûy aldığın
Anda ne hâlet bulduğun
Bülbül haber vergil bize[100]

Gül ve dikenden bağı kesip Allah'ın her şeye kâfî ve yeterli, geri kalanın hevesten ibaret olduğunu, insanı ancak gerçek âşıkların elinden tutmanın vuslata götüreceğini söyler:

Gülden dikenden bendi kes
Allahu bes bâkî heves
Uşşâka olup dest-res
Bülbül haber vergil bize[101]

Hüdâyî, vuslata ermenin yolunun, ateşe olan aşkı sebebiyle kanatlarını yakan pervane misali, benlikten eser bırakmamak olduğunu bülbül üzerinden şöyle anlatır:

Pervâne-veş yak bâl ü per
Tâ kalmaya senden eser
Vuslatda kalmazsan eğer
Bülbül haber vergil bize[102]

Aşk ateşinin ne olduğunu anlamak için de ateşe tutkun pervane gibi bir süre yanmak gerekmektedir:

Nâr-ı aşka cân atıp pervâne-veş
Yanayın biryân olayın bir zamân[103]

Vücûdundan eser kalmayıncaya kadar yanmak âşığın muradıdır:

Kalmayınca tâ vücûdumdan eser
Hâk ile yeksân olayın bir zaman[104]

---

[99] *A.e.*, s. 127-129.
[100] *A.e.*, s. 325.
[101] *A.e.*, s. 325-327.
[102] *A.e.*, s. 327.
[103] *A.e.*, s. 289.
[104] *A.e.*, s. 289.

Hakikat hazinesine vasıl olunca zaten beden mülkünün viran olmasının anlamı kalmaz:

Vasıl olunca hakîkat gencine
Yıkılup vîrân olayın bir zaman[105]

Varlık konağından ve mecaz köprüsünden geçmeden, vahdet şarabından içmeden gerçek aşka varılamayacağını belirtir:

Varlık konağından göçüp
Cisr-i mecâzîden geçip
Vahdet şarâbından içip
Bülbül haber vergil bize[106]

Nefsinden elini silmeden, ölmeden evvel ölümü tatmadan maksuda ermenin mümkün olmadığını belirtir:

Kendinden el sildin ise
Ölmezden ön öldün ise
Maksudunu buldun ise
Bülbül haber vergil bize[107]

Benlikten fani olmadan gül-i Muhammedî'nin güzel kokusunu almadan, can ile ten; âşık ile mâşuk bir olmadan gerçek aşk ve muhabbet tahakkuk etmez:

Senden fenâ buldun mu sen
Gülden alıp bûy-ı hasen
Bir oldu mu cân ile ten
Bülbül haber vergil bize[108]

5- VASILIN KALBİ İLE KÂBE BENZERLİĞİ
Vuslata eren, Hakk'ı bulan kâmil bir insanın kalbini Hüdâyî, Kâbe'den değerli görmekte ve şunları söylemektedir:

Aceb mi Kâ'beden eşref olursa kâmilin kalbi
Bunu cân ile isgâ et efendi kavl-i sâdıkdır
Binâsı Kâ'be'nin mahlûk işidir seng ü hâk ile
Gönül hod dest-i kudretle yapılmış sun'-i Hâlik'dır[109]
Kâ'be'den eşref tutulsa kalb-i insânî n'ola
Dest-i kudretle yapılmış sun'-ı Rabbânî dürür
Kalb-i kâmil Kâ'beden eşrefdir okursan sebak
Kâ'beyi mahlûk yapdı kalbi sun'-i pâk-i Hak[110]

C- ŞİİRLERİNDE VARLIK VE İNSAN

Tasavvufî düşüncede vahdet-i vücûd ya da tevhid-i vücudî denilen "varlığın birliği" ilkesi önemli bir yere sahiptir. Varlığın birliği ilkesi kalbin manevi yükselişi sırasında meydana gelir. Kaynağı ibadetin çokluğudur. Mücahede sayesinde dünyaya rağbeti terk ve zikre devam gibi sebeplerle kalpte muhabbet ve aşk meydana gelir. Neticede kalp masiva denilen duygulardan arınarak Hakk'ın esma, sıfat ve zılal nurlarına ayna hâline gelir. Bu esnada şiddetli muhabbet ve aşk meydana geldiğinden sâlik kendini görmez ve sadece Hakk'ı görmeye, kendi fiillerinin Hakk'ın fiilleri olduğunu idrak etmeye başlar.

Görünen varlık ve eşya vahdet düşüncesine göre latif olan Allah'tan tenezzülat yoluyla kesafete bürünerek varolmaktadır. İnsan ruhu "ilahî bir nefha" olarak bedene üflendikten sonra bir uzaklaşma ve yabancılaşma sürecine girmiştir. İnsan ile Allah arasındaki iletişim genelde ruhun tasfiye ve nefsin tezkiye yöntemiyle gerçekleşmektedir.

---

[105] *A.e.*, s. 289.
[106] *A.e.*, s. 327.
[107] *A.e.*, s. 327.
[108] *A.e.*, s. 327.
[109] *A.e.*, s. 521.
[110] *A.e.*, s. 529.

1- ELEST BEZMİ

Hz. Âdem'in yaratılışı ve ruhunun bedenine üfürülmesinden sonra Kur'an'ın verdiği bilgilere göre Allah Teâlâ, Âdem zürriyetine: "*Elestü birabbikum*/***Ben sizin Rabbiniz değil miyim***?" diye sordu. Ruhlar: "*Belâ*/***evet***" diye cevap verdi.[111] İnsanın ayrılık ve dünya serüveninin başlangıcı olan bu safhaya "elest bezmi" adı verilir. İnsanoğlunun âlem-i ervahtan ayrılışını ifade eden elest bezmi, aynı zamanda yabancılaşma sürecinin başlangıcıdır. Her varlığın ayrıldığı yeri ve vatanını özlemesi gibi ruh da âlem-i ervaha ayrılık ve hasret derdi çeker. Hüdâyî bunu şöyle ifade eder:

Yandırıp pervâneyi sûzân eden
Bülbül-i şûrîdeyi nâlân eden

Dilleri ma'mûr iken vîrân eden
Ayrılık, âh ayrılık vâh ayrılık[112]

Hüdâyî, ayrılık derdine çare olmak üzere kulun Allah ile yaptığı ahde bağlı kalmasını, bu viran dünyadan geçip ahirete yönelmesini öğütler. Burada asıl amaç insanın elest bezminde yaptığı ahdi hatırlaması ve ona bağlı kalarak dost katına kanat açmasıdır:

Dost ile etdiğin ahdi unutma
Gel gönül dost illerine gidelim

Sakın bu vîrân evde vatan tutma
Gel gönül dost illerine gidelim

Dost katına kanat vurup Hakk gülzarına ve O'nun cemaline ulaşmak, elest bezminde Hakk'a verilen sözün, insanı sarhoş eden aşk şarabı gibi etkisi sayesinde mümkündür. Elest bezminin aşk şarabından içen âşık, Hû zikriyle o demi hatırlayacak ve coşacaktır:

Sâkî-i bezm-i ezelden nûş edip câm-ı safâ
Mest eder âşıkları ol cür'a-i âsâr-ı Hû
Levh-i dilden zulmet-i şirk ü hevâyı mahv eder
Pâk eder mir'ât-ı kalbi saykal-ı envâr-ı Hû

2- VAHDETTEN KESRETE TENEZZÜL

Hakk'tan varlık âlemine iniş, tenezzülat yoluyla vahdetten kesrete doğru seyr şeklinde olmaktadır. Ancak insan tekrar eski yuvasına dönecektir.

Tenezzül eyleyip geldin cihana
Gidersin birgün eski âşiyâna[113]

Kesret âleminden vahdete doğru bir seyr olmadan bâki huzura erip Rahman'ın katına çıkmak mümkün değildir. Hüdâyî şiirinde bu ilişki ve inceliklere işaret eder:

Ezelden aşk ile biz yana geldik
Hakîkat şem'ine pervâne geldik

Tenezzül eyleyip vahdet ilinden
Bu kesret âlemin seyrâna geldik

Geçip fermân ile bunca avâlim
Gezerken âlem-i insâna geldik

Fenâ buldu vücûd-ı fânî mutlak
Bırakdık katreyi ummâna geldik

Geçip âhir bu kesret âleminden

---

[111] El-A'râf, 7/172.
[112] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 165.
[113] *Necâtü'l-garîk* (*Külliyat),* s. 31.

Hüdâyî halvet-i sultana geldik

3- TEVHİDİN NEFY VE İSPATI YA DA TEBERRA VE TEVELLÂ

İslam'daki vahdet inancının temeli sayılan tevhid kelimesi nefy ve ispat olmak üzere iki bölümden oluşur. Tevhidin "lâ-ilâhe" kısmı nefydir. Mümin bütün putları ve tanrıları bu lafızla nefy etmekte ve "illallah" kısmında ise Hakk'ın varlığını ispat etmektedir. Hüdâyî tevhidin nefy ve ispatını "mâsivâ sevgisini gönülden kesen makas" olarak şöyle dillendirir:

Sakın elden koma mikrâs-ı lâ'yı
Gönülden kesmeye hubb-ı sivâyı

Tılısm-ı kenz-i illâ lâ'dır ey yâr
Nitekim Hâlık'a ekvân âsâr[114]

Hüdâyî'nin şiirlerinde dünya ve masivayı reddeden lafızlar nefy; sadece Allah'a iltica için kullanılan lafızlar ispat olarak değerlendirilebilir. Sır sarayına nefy ile girilir. Matlub, ispat ile tahsil edilir:

Serây-i sırrına pes nefy oldu çârûb
Eren isbâta tahsil etti matlûb

Hüdâyî, dünyada ölmeden, Hudâ'yı bilip hevadan geçmek gerektiğini; Hakk'ın gayrının heva ile heves olduğunu, Hakk'ı hakk anlamanın yeterli bulunduğunu şöyle anlatır:

Olup ölmezden evvel bil Hudâ'yı
Hevâyı ko, sivâyı ko Hüdâyî

Sivâ-yı Hakk hevâ ile hevestir
Hakk anla Hakk'ı bil Allah bestir[115]

Nefy ve ispat gibi irfan geleneğinde teberra ve tevellâ kavramları da kullanılmaktadır. Teberra, berî olmak, uzaklaşmak demektir. Tevellâ ise yakın ve dost olmak demektir. Bu âlemde Hakk'ın dışında her şeyden teberra edip sadece O'na tevellâ etmek en sağlam çıkış yoludur. Nitekim aşağıdaki kıtalarda nefy ve ispat; teberra ile tevellâ bir aradadır. Kıtaların ilk üç mısraında dünya ve masivadan teberra edilmekte; son mısrada sadece Allah'a tevellâ vurgusu yapılmaktadır:

Fânî devlet gerekmez
Dürlü zînet gerekmez
Hak'sız cennet gerekmez
Bana Allah'ım gerek

Bülbül güle karşı zâr
Pervâneyi yakmış nâr
Her kulun bir derdi var
Bana Allah'ım gerek

Hüdâyî dünya mal ve mülkünü insan için bir tuzak ve algı yanılmasıyla bâki görünen bir oyuncak gibi olduğunu ifade ederek şunları söylemektedir:

Bu mâl ü mülke aldanma
Cihân bâkî kala sanma
El için odlara yanma
Gel Allah'a gel Allah'a[116]

Hüdâyî'nin gözünde dünya ak ve karasına bakılmayacak, bağına bostanına gönül verilmeyecek çocuk oyuncağı mesabesindedir. Aklı

[114] *A.e.*, s. 32.
[115] *A.e.*, s. 31.
[116] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 251.

olanın bunlara takılıp eğlenmesi yakışık almaz:

Bakma bunun karasına ağına
Gönül verme bostânına bâğına

Benzer hemân oğlan oyuncağına
Bunda aklı olan insân eğlenmez[117]

Doğru yolda giden ve sarp bellerden geçerek vuslata erme derdinde olan mümin kulların anlayışına göre dünya inananlar için zindandır. Zindanda da kimse eğlenmek istemez:

Doğrusuna gidegör bu yolların
Geçegör sarpını yüce bellerin

Dünya zindanıdır mü'min kulların
Zindanda olan hod âsân eğlenmez[118]

Hüdâyî zamanın geçiciliğine, gençlik ve tazeliğin çekiciliğine aldanan gafil insanların kendilerini dünyaya kaptıracağını, oysa bu dünya hayatının, bir ağacın altında dinlenen yolcunun durumuna benzediğini anlatır. Yola devamın günah yükünü hafifletmek suretiyle mümkün olacağını ifade eder:

Sen ey gâfil ne sandın rûzigârı
Durur mu anladın tâze bahârı

Yükün yineldi gör evvelden bâri
Yoksa yolcu gider kârbân eğlenmez[119]

Varlığını Mevlâ yoluna saçmayı, bu dünyada ne yapılırsa ahirette onunla karşılaşılacağını, berzah iline/kabre seferin kaçınılmaz olduğunu ve otağı kalkan sultanın yoluna devamı gibi ölümün ertelenemeyeceğini bildirir:

Vârın nisâr eyle Mevlâ yoluna
Bunda ne eylersen anda buluna

Bir gün sefer düşer berzah iline
Otağı kalkıcak sultan eğlenmez[120]

Ömür tamam olunca amel defteri dürülür, sırat köprüsü ve mizan kurulur, kullar Hakk'ın divanına toplanır, Hakk'ın fermanı gecikmez:

Ömür tamam olur defter dürülür
Sırat köprüsü vü mîzân kurulur

Hakk'ın dergahına kullar derilir
Buyruğu tutulur fermân eğlenmez[121]

Hüdâyî'nin gözünde dünyanın bir gelmesi, bir de gitmesi vardır. Gelinen yerden geri dönüş kaçınılmazdır. Hüdâyî bunu ne güzel ifade eder:

Gelmenin bir gitmesi var ey hümâm
Gitdi gelmek, kaldı gitmek ve's-selâm[122]

---

[117] *A.e.*, s. 115.
[118] *A.e.*, s. 115.
[119] *A.e.*, s. 115.
[120] *A.e.*, s. 115.
[121] *A.e.*, s. 115.
[122] *A.e.*, s. 540.

4- VAHDET-İ VÜCÛD

Vahdet-i vücûd anlayışına göre vücûdun lâhut, nâsut, melekût, ceberût ve insân-ı kâmil denilen beş mertebesi vardır. Bunlardan ilk üçü gayb, dördüncüsü şehâdet, beşincisi de şehâdet âlemindeki insan-ı kâmildir. Dolayısıyla Hüdâyî'ye göre şehadet ve nâsut âleminden yükseliş seyrine giren sâlik nâsuttaki masivaya aldanmaz ve ona nazar kılmaz:

Mâsivâ nâsûtuna kılmaz nazar
Âlem-i lâhûtu seyrân isteyen

Verseler almaz Süleymân mülkünü
Ey Hüdâyî vech-i Rahmân isteyen[123]

Varlığın birliği demek olan vahdet-i vücûd âlemde var olan her varlığı Bir'e irca etmektir. Bu, aşk sonucu ulaşılan bir duygu yoğunluğudur. Nitekim Hüdâyî bunu şöyle ifade eder:

Zuhûru perde olmuştur zuhûra
Gözü olan delil ister mi nûra[124]

Hüdâyî vahdete bak kim ana mâni değil kesret
Ola mı âfitâba hiç vücûdu zerrenin hâil[125]

Güneş ortada zâhir iken, yarasa onu göremiyorsa kabahat kimin?

Güneş zâhir değil midir karındaş
Ne var görmezse anı çeşm-i huffâş[126]

Gerçek varlık Allah'tır. O'nun dışındakilerin varlığı hayal ve zılâl/gölgeden ibarettir:

Bu âlem bir hayâl-i hâba benzer
İçinde ömr-i âdem bir âba benzer

Sakın imdi hayâlâta inanma
Eser yele akar suya dayanma[127]

5- VAHDET-İ ŞÜHÛD

Vahdet-i vücûd, bir bilgi ve duygu işidir. Varlığın bilgisini kalp ile idraktir. Bir de vahdet-i şühûd vardır ki, âlemde kesreti görmeden sadece Bir'i görmektir. Nitekim Hüdâyî âlemde nakışlara takılmadan Nakkâş'ı görmeyi, ayak kaymasına vesile olacak tehlike ve putlardan korunup Hakk'ı şühûd ile yüksek bir zirveye ermeyi şöyle anlatır:

Nukûşa bakma Nakkâş'a nazar et
Mehâlikden sanemlerden hazer et

Ko esmâyı müsemmâya güzer et
Şühûdun zirve-i ulyâya irgür[128]

İste Nakkâş'ı nakşa aldanma
Kuru sûretle iş biter sanma

Cehl ile nâr-ı gaflete yanma

---

[123] *A.e.*, s. 167.
[124] *Necatü'l-garik*, (*Külliyat),* s. 30.
[125] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 245.
[126] *Necatü'l-garik* (*Külliyat),* s. 30.
[127] *A.e.,* s. 31.
[128] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 207.

Cümlenin başı bir inâyet imiş[129]

İnsandaki el-ayak ve dil-dudak gibi organlar kalbin yönetimindedir. Hakk'ın şühûd makamı olan kalp, isim ve sıfattan geçip zata vasıl olunca bütün fiillerin Allah'tan olduğunu görmeye başlar:

Nedir bu ellerle ayak
Nedir bu dillerle dudak
Aç gözün ibret ile bak
Âlem temâşâ-gâh imiş

Cümle merâtibden geçip
Tevhîd-i zâta vasıl ol
Ko Zeyd ü Amr'a bakmağı
Ef'âl-i küll Allah imiş[130]

6- FÂİL-İ MUTLAK

Vahdet-i vücûd düşüncesinin en önemli özelliklerinden birisi de bu âlemde gerçek ve mutlak fâil olarak Allah'ı görmektir. Nitekim Hüdâyî aşağıdaki ilahisinde bu gerçeğe işaret etmektedir:

Gülistânda gülü handân eden dost
Ana bülbülleri nâlân eden dost

Dilerse katreyi ummân eden dost
Kimini kul kimin sultân eden dost

Şunu kim ede Mevlâ mazhar-ı zât
Hüdâyî tan mı bulsa nice lezzât

Cemâline edip insânı mir'ât
Kemâl-i hüsnünü seyrân eden dost[131]

Vahdet-i vücûd anlayışına göre varlık âleminde fâil-i hakiki ve vücûd-i bâkî sadece Allah Teâlâ hazretleridir. Diğer varlıkların görünen fiil ve zuhurları Hakk'ın kudret ve tekvin sıfatıyla zâhir olmaktadır. Hüdâyî şiirlerinde fâil-i mutlak anlayışını çok net ifadelerle anlatır:

Senindir kudret ü kuvvet
Arada gayrılar âlet

Bulunmaz lutfuna gayet
Şükür yâ Rabbi yâ Rabbi[132]

Ne sandın sen alan Hak'dır veren Hak
İşiden söyleyen Hak'dır gören Hak[133]

Olmayıcak senden atâ
Kul neylesin yâ Rabbenâ
Dâim işi sehv ü hatâ
Kul neylesin yâ Rabbenâ[134]

Hüdâyî kulun kendine hiç bir şey izafe etmeden her şeyin Hakk'tan olduğuna kail olmasının değerini şu şiirinde en güzel şekilde an-

[129] *A.e.*, s. 351.
[130] *A.e.*, s. 515-516.
[131] *A.e.*, s. 273-275.
[132] *A.e.*, s. 111.
[133] *A.e.*, s. 538.
[134] *A.e.*, s. 193.

latmaktadır:

Alan sensin veren sensin kılan sen
Ne verdinse odur dahi nemiz var

Hakîkat üzre anlayıp bilen sen
Ne verdinse odur dahi nemiz var

Tutan el ü ayak senden gelipdir
Gören göz ve kulak senden gelipdir

Efendi dil dudak senden gelipdir
Ne verdinse odur dahi nemiz var

Tasavvuf ve irfan geleneğinde damla-derya, katre-umman ilişkisi tarzında tevhid ifadelerine rastlamak mümkündür. Hüdâyî'nin şiirlerinde de bu kavramın kullanıldığı görülmektedir:

Erişem şâyed ki bahr-i Kulzüm'e
Katre-i nîsân olayın bir zamân[135]

Hurşîde iltüp zerreyi
Bedr-i tamâma lem'ayı

Deryâya salıp katreyi
Ummân ederler Hû ile[136]

Hüdâyî zerreler gibi kâh zuhur edip kâh gizli kalmayı, vahdet için gerekli görmektedir:

Zerreler gibi gehi edip zuhûr
Geh yine pinhân olayın bir zamân

Cân ü ten kaydından olmağa halâs
Soyunup uryân olayın bir zamân[137]

Tasavvuf ve irfan geleneğinde kulun Hakk'ın vücudunda fani olup nefsin esaretinden kurtulması miraçta gerçekleşen ve kâbe kavseyn[138] denilen Allah'a yakınlık ifadeleriyle anlatılmaktadır:

"Kâbe kavseyn"in Hüdâyî fehm edip cem'iyyetin
Vâsıl ol "sırr-ı ev ednâ"ya müselmanlık budur[139]

Tevhid algısının en önemli unsurlarından birisi Hakk'ın celal ve cemal sıfatlarıdır. Bu âlemde kâh celal, kâh cemal sıfatları zahir olur. Hüdâyî aşağıdaki şiirinde hem celâl ve cemali hem de cem ve farkı tasavvufi mazmunlarla anlatmaktadır:

Gâh olur ol dost cemâli gönlümüze düşe gelir
Anın içün aşk deryâsı kaynayuben cûşa gelir

Gâh olur lutfu yüzünden gösterir envâr-ı cemâl
Gâh olur celâl perdesi her yanadan üşe gelir

Meratib kat'ederek vahdet şarabından içen ve vuslat lezzetine eren artık sadece cananı ile mutludur. Böyle bir gönül dünyevi şeylerle de, cennetle de eğlenmez:

---

[135] *A.e.*, s. 289.
[136] *A.e.*, s. 45.
[137] *A.e.*, s. 289.
[138] en-Necm, 53/9.
[139] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 163.

Şu cân kim buldu cânânı
N'ider mülk-i Süleymân'ı
Kodu hayretde aşk anı
Gönül eğlenmez eğlenmez

Ne dünyada ne ukbâda
Gönül bir özge sevdâda
Dem-â-dem fikr-i Mevlâ'da
Gönül eğlenmez eğlenmez[140]

Hakk'a vuslat nasib olan salikin gözünde gayra ve masivaya meyil anlamsızdır. Çünkü Allah yeter, gerisi boştur. Aşağıdaki şiirinde Hüdâyî buna vurgu yapmaktadır:

Gayra Hüdâyî meyli kes
Mevlâ yeter bâkî heves
Zikrini Hakk'ın her nefes
İ'lân ederler Hû ile[141]

Hak'dan özge nesne yokdur gayrıdan ümmîdi kes
Aç gözün merdâne bak Allah bes bâkî heves[142]

7- CEM' VE FARK

Tevhid ya da vahdet fikrinin en temel kavramlarından olan cem' ve fark konusuna Hüdâyî özel bir ilgi duymuş ve bu konuda *Nec*â*tü-l garîk fi'l-cem' ve't-tefrîk* adıyla bir risale kaleme almıştır. Cem' her şeyi Allah'tan bilerek halkı yok, Halik'ı var görme hâlidir. Fark ise kulun kendini görmesi ve kulluk için ayrı bir varlığı olduğunu algılamasıdır. Hüdâyî konunun özetini şu mısralarda vermektedir.

Şunun kim cem'i yok irfânı yoktur
Şunun kim farkı yok ilhâdı çoktur
Gezer cem' ehli deryâlarda galtan
Yürür fark ehli sahrâlarda hayran
Biri şol Türk'e benzer şehre gelmez
Biri şehr âdemi ki karye bilmez
Hakikatte kemâl ehli ol oldu
Ki hem deryâyı hem sahrâyı bildi
Şu kim bu vartadan buldu halâsı
Beyim şeksiz ol oldu tanrı hâsı[143]

Bu dedi kim tevhîd-i sırf muktezâ-yı cem'le cem'
Lîk farka nâzır olup buyruk tutmak hoşa gelir

Cem' ile farkı fark eyle kâmil olagör Hüdâyî
Ancak birine bakarsan başa çok endîşe gelir[144]

8- İNSAN-I KÂMİL

Tasavvufta Hakk'ın bütün isim ve sıfatlarına mazhar olan hazarât-ı hams ve merâtib-i vücûdu toplayan kişiye insan-ı kâmil denir. İnsan-ı kâmil maddî ve manevi bütün kemâl mertebelerini kapsayandır. Ya da bir başka ifadeyle insan-ı kâmil Hz. Muhammed'dir. Ancak onun tarihî şahsiyeti değil, henüz Âdem balçık hâlindeyken peygamber olan Muhammed'dir. Yani hakikat-i Muhammediyye'dir. İnsan-ı kâmil hılkatin gayesidir. Eğer insan-ı kâmil olmasa Allah bilinemezdi. Hüdâyî bu hakikate şöyle ışık tutmaktadır:

Miftâh-ı bâb-ı Hazret insân-ı kâmil ancak

---

[140] *A.e.*, s. 259.
[141] *A.e.*, s. 47.
[142] *A.e.*, s. 367.
[143] *Necatü'l-garik*, (*Külliyat)* s. 37.
[144] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 153.

Varlık anın hakîkat gayrısı zâil ancak
Mevcûd O'dur vücûdu ola anın hakîkî
Yoksa vücûd-ı zâil bir vehm-i bâtıl ancak
Biri iki sananlar ahveldir vü hem a'mâ
Tevhîdi bilmeyenler gayet de câhil ancak

Varlık âleminde gerçek tasarruf ahad/tek olan Allah'ındır. Ahad ile Ahmed Arapça harflerle "mim" farkıyla yazılır. Ahad'den düşen "mim" mümkinat âleminin mimidir ve o Ahad'e zam/ilave olunarak Ahmed olmuştur. Hüdâyî bu vahdet fikrini şöyle ifade eder:

Ahmed'in farkı Ahad'dan mîm-i imkân iledir
Aradan imkânı kaldırsan kalır vahdet hemîn[145]

İnsan-ı kâmil, Hakk'ın kâmil mazharıdır. Çünkü kenz-i mahfi sırrı onda zahir olmuştur. Bütün fazilet ve kemal onda toplanmış, Hakk ona, O Hakk'a sem'/kulak durumundadır:

Olur insân-ı kâmil mazhar-ı Hakk
Gözünden perdeyi kaldır onat bak

Hudâ çün "küntü kenz" esrârın açtı
O kenzin zübdesin insâna saçtı
Fazâil cümle onda cem' oluptur
O Hakk'a Hak O'na sem' oluptur[146]

Ariflerin insan aynasında Hz. Rahman'ı görmesi aslında Allah'ın Âdem'i Rahman suretinde yaratması[147] rivayetiyle alakalıdır. Aşağıdaki şiirinde Hüdâyî bu gerçeğe ışık tutmaktadır:

Ârif ol âyîne-i insâna bak
Anda aks-i Hazret-i Rahmân'a bak
Ko harâbât ehlinin vîrânlığın
Anda mevdû' kenz-i bî-pâyâna bak
Sûretinde Âdem'i halk eyleyen
Şibh ü misli olmayan sultâna bak
"Semme vechullâh"ı fehm etdinse ger
Şeş cihetden bî-cihet cânâna bak[148]

D- ŞİİRLERİNDE SOSYAL VE DİNÎ HİKMET

Bu bölümdeki beyitler, Hüdâyî'nin sosyal, dinî ve ruhi konularda darb-ı mesel tarzında hikmetli düşüncelerini ifade eden manzumelerdir.

1- İNSANIN KİN VE HASEDİ

Hüdâyî aynı anne babadan Âdem evladı olarak dünyaya gelen insanların birbirlerine olan kin ve hasedlerini anlayamamaktadır:

Cümle insân bir babadan bir anadan oldular
Pes yine birbirine hıkd u hased etmek neden[149]

2- MANADA ER OLAN KADINLAR

Hüdâyî nice kadınların manada ricalden sayılacak erler olduğunu, nice erkeklerin de kadından beter olduğunu şöyle vurgular:

Ne zenler var ki ma'nâda ol erdir

[145] *A.e.*, s. 541.
[146] *Necâtü'l-garik (Külliyat)*, s. 42.
[147] Buhârî, İsti'zan, 1, Müslim, Birr, 115.
[148] *Dîvân-ı İlâhiyât*, s. 217.
[149] *A.e.*, s. 540.

Ne erler var ki avratdan bed-terdir[150]

3- KIŞIN İYİ GÜNÜNE, HASMIN İYİ SÖZÜNE ALDANMA

Kışın iyi gününe hasmın iyi sözüne
Her kim aldanırsa pişmânlığı üzerine[151]

4- İYİLİĞİ ET, SUYA AT

İyiliği et suya at bilmezse ger balık anı
Bilir ey dil âlim ü dânâ olan Hâlik anı[152]

5- EL, EL İLE YIKANIR

El eli yur âdet üzre bu iki el yüzü yur
Ba'zı ba'zına sebeb komuş Müdebbir-i umûr[153]

6- İBNÜ'L-VAKT OLMAK

Mâziye kılma teessüf yeme müstakbel gamın
Hâlini hoş gör ki ömrün hâsılı imrûzdur[154]

7- GÜNLER GELİP GEÇMEKTEDİR

Günler gelip geçmekdedir
Kuşlar gibi uçmakdadır
Ehl-i fesâdın yeri nâr
Ehl-i salâh uçmakdadır[155]

8- YERİN ADI NİYE YER?

Yerin adı anın içün oldu yer
Kendi besler halkı âhir kendi yer[156]

9- SIHHATİN KADRİ

Devlet-i dünya için çekdin emek
Sıhhatin kadrini bildin mi aceb[157]

10- VASÎ, VEKİL, KEFİL OLMA!

Bulmak istersen eğer kadr-i cemîl
Ne vasî ol ne vekîl ol ne kefîl[158]

11- MAZLUMA YARDIM

Ederse bir kişi mazlûm<a nusret

[150] *A.e.*, s. 545.
[151] *A.e.*, s. 542.
[152] *A.e.*, s. 531.
[153] *A.e.*, s. 535.
[154] *A.e.*, s. 530.
[155] *A.e.*, s. 518.
[156] *A.e.*, s. 535.
[157] *A.e.*, s. 533.
[158] *A.e.*, s. 531.

Makâm olur ana gülzâr-ı cennet[159]

[159] *A.e.*, s. 533.

BİBLİYOGRAFYA

Atâyî, Atâullah b. Yahyâ, *Hadâiku'l-hakâyık fî tekmileti'ş-şakâyık*, İstanbul, 1268, 2c.

Banarlı, Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi,* İstanbul 1976, II.

Bursevî, İsmâil Hakkı, *Silsile-i Tarîk-ı Celvetî*, İstanbul Haydarpaşa Hastanesi Matbaası, 1291.

_____, *Ferahu'r-ruh*, Bulak 1252.

Dânişmend, İsmâil Hâmi, *İzâhlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul Türkiye Yayınevi 1971, I, II, III c.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, haz. Seyit Ali Kahraman vd., İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2011.

Gülşen, Mehmed, *Küllîyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, İstanbul Bahriye Matbaası, 1338, 1340.

_____, *Azîz Mahmûd Hüdâyî*, İstanbul Gayret Kitabevi, 1951.

Harîrîzâde M. Kemâleddîn, *Tibyânu vesâili'l-hakâyık fi beyâni selâsili't-tarâik*, Süleymaniye Ktp. İbrâhim Efendi, 430-432.

Hulvî, Mahmûd Celâleddin, *Lemezât-ı Hulviyye ez-Lemeât-ı ulvîyye der-menâkıb-ı Meşâyıh-ı Halvetiyye*, Süleymaniye, Hacı Mahmûd Efendi, 4536.

Hüdâyî, Azîz Mahmûd Efendi, *Câmiu'l-fazâil ve kâmiu'r-rezâil*, H. Selimağa Kütüphânesi, Hüdâyî, 259.

_____, *Ecvibe-i Mutasavvifâne*, İsmâil Erünsal Şahsî Kütüphânesindeki nüsha.

_____, *Hayâtu'l-ervâh ve necâtü'l-eşbâh*, H. Selimağa, Hüdâyî 271/5.

_____, *Hulâsatü'l-ahbâr fi âhvâli'n-Nebiyyi'l-Muhtâr*, H. Selimağa, Hüdâyî 258.

_____, *Tecelliyât Tercemesi*, H. Selimağa, Hüdâyî, 593/3.

_____, *Tezâkir-i Hüdâyî*, Süleymâniye, Fatih, 2572.

______, *Vâkıât*, Süleymâniye, Hekimoğlu Ali Paşa, 516; Bâyezid, Velîyyüddin Efendi, 1857; H. Selimağa, Hüdâyî, 249.

_____, *Vâkıât Tercemesi*, (trc. Mehmed Muızziddin), İsmâil Erünsal Şahsî Kütüphânesindeki nüsha.

_____, *Dîvân-ı İlâhiyât* (Tıpkıbasım ve Çeviriyazı), Çeviri: Mustafa Tatcı, Musa Yıldız, Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2005.

İbrâhim Hakkı, *Üsküdar Tarihi,* İstanbul, I. c. 1976, II. c. 1977.

İz, Fahir, "XVII. Yüzyılda Halk Dili ile Yazılmış Bir Tarih Kitabı Hüseyin Tûğî, Vak'a-i Sultan Osman Han", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, 1967.

Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I c. İstanbul 1286, II c. İstanbul 1287.

Mânık Ali, *el-Ikdu'l-Manzûm fî Efâdıli'r-Rûm*, Beyrut 1975.

Mehmed İpşirli, "Sun'ullah Efendi", *DİA*, XXVII.

Nazmî Mehmed b. Ramazan, *Hediyyetü'l-ihvân*, Süleymâniye, Reşid Efendi, 495.

Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr ve Şerh-ı Esmâr-ı Esrâr*, Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 2305-2309, 5c.

Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul 1977, Ötüken Yayınları.

Peçevî, İbrâhim Efendi, *Tarih-i Peçevî*, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1283, 2c.

Râsim Ahmed, *Menâkıb-ı İslam*, İstanbul 1326.

Revnakoğlu, Cemâleddin Server, *İstanbul Tekkeleri Tarihi Notları*, İstanbul Divân Edebiyatı Müzesi, Arşiv:A,B.

Rizâyî, Hasan (Aksaraylı), *Dîvân-ı Hasan Rızâyî*, Süleymâniye, H. Mahmûd Efendi, 3347.

Süreyyâ, Mehmed, *Sicill-i Osmânî yahut Tezkire-i Osmâniye*, İstanbul 1308, 4c.

Tahir, Mehmed (Bursalı), *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1333, 3c.

Taşköprülüzâde Ahmed Isâmuddin, *eş-Şakâiku'n-numâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, Beyrut 1975, 1c.

Tezeren, Ziver, *Seyyid Azîz Mahmûd Hüdâ*yî I, İstanbul 1984.

Uzunçarşılı İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, T.T. Kurumu Neşriyatı, Ic. 1972, IIc. 1975, IIIc. 1977.

Yılmaz, H. Kâmil, *Azîz Mahmûd Hüdâyî, Hayatı, Eserleri ve Tarikatı*, İstanbul 2011.

_____, "Azîz Mahmûd Hüdâyî", *DİA*, IV, 338-340.

_____, "Celvetiyye", *DİA*, VII, 273-275.